

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

СЕРІЯ МОНОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ
Заснована 2010 року

Головний редактор

акад. НАН України *В. А. Смолій*

Редакційна колегія:

чл.-кор. НАН України *Г. В. Боряк*,

чл.-кор. НАН України *В. М. Даниленко*,

д.і.н. *С. В. Кульчицький*,

д.і.н. *О. Є. Лисенко*,

д.і.н. *Р. Я. Пиріг*,

д.і.н. *В. Ф. Верстюк*,

чл.-кор. НАН України *О. П. Рєєнт*

Київ – 2012

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**УКРАЇНСЬКЕ РАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
30-х рр. XX ст.:
НАРИСИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ**

Колективна монографія

Київ – 2012

Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 786 с.

Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в роки сталінської «революції зверху». Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства.

Для широкого кола читачів.

Відповідальний редактор — д.і.н. С.В. Кульчицький

Авторський колектив:

*Н.Т. Гогохія, В.В. Головка, В.В. Гудзь, М.І. Дорошко,
Т.М. Євсєєва, Г.Г. Єфіменко, С.В. Кульчицький, В.І. Марочко,
О.М. Мовчан, О.Л. Рябченко, Л.Д. Якубова*

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 29 березня 2012 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове

ISBN 978-966-02-5404-6 (серія)
ISBN 976-966-02-6491-5

© Інститут історії України
НАН України, 2012
© Автори статей, 2012

З М І С Т

Розділ I. Повсякденність та історичний час у контексті української історії 1930-х рр. (Володимир Головка)	8
Розділ II. Сталінський етап в соціально-економічних перетвореннях (Станіслав Кульчицький)	25
1. Курс на милітаризацію економіки	25
2. Темпи і характер промислового будівництва у першій п'ятирічці	30
3. Суцільна колективізація сільського господарства	44
4. Голодомор 1932–1933 рр	54
5. Колгоспне село в другій п'ятирічці	79
6. Підсумки «навздогінної» модернізації	86
Розділ III. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах (Ольга Мовчан, Віктор Гудзь)	97
1. Чисельність і загальна характеристика робітничого класу	97
2. Взаємини у трудових колективах	104
3. Приборкання «гегемона»	114
4. Карткове постачання	127
5. Громадське харчування	149
6. Самозабезпечення підприємств та їх робітників	167
7. Житлові умови та комунально-побутове обслуговування	176
8. Медична допомога	192
9. Соціальне страхування	209
Розділ IV. Повсякденне життя колгоспного села (Василь Марочко)	239
1. Створення колгоспного ладу	239
2. Повсякденна робота в колгоспних бригадах	243
3. Трудодень — щоденна повинність колгоспників	252
4. Повсякденні «Червоні валки»	261
5. Податкова повинність селян.	276
6. «Поголовний голод» та голодомор: територія щоденного жаху	290
7. Життя і смерть під «чорними дошками»	310
8. Селянські черги за торгсинівським хлібом	313
9. Безпритульне і голодне дитинство	326
10. Щоденна боротьба за виживання	334
Розділ V. Повсякдення етнічних громад України (30-ті роки XX ст.) (Лариса Якубова)	355
1. Суцільна колективізація: кінець традиційного селянського світу	355
2. Багатонаціональне місто у вирі комунізації	380
3. Єврейське містечко — життя між містом і селом	392

4. Повсякденність у катастрофі: національні райони в боротьбі за життя.....	404
5. Повсякденне життя голодуючого міста	428
6. Між Голодомором та Великим Терором: «Жить стало лучше, жить стало веселее»	434
7. Етнічні громади в післяголодному місті.....	451
8. Задзеркалля радянського обивателя	459
9. Особливості повсякденного життя доби Великого Терору в національних районах УРСР	471
10. «Старший брат» й етнічні громади — нова концепція етнонаціональної спільності в містах УРСР.....	483
11. «Національні справи» та їхній вплив на повсякденність нацменгромад України	491
Висновки	506

Розділ VI. Номенклатурний працівник: привілеї та репресії (Микола Дорошко)

1. Партійно-радянська номенклатура УСРР в добу сталінського комуністичного штурму 1929–1933 рр.....	530
2. Політичні функціонери УРСР в умовах Великого терору 1937–1938 рр.	542

Розділ VII. Повсякденне життя вчительства (Геннадій Єфіменко)

1. Місце вчительства в комуністичній державі	559
2. Соціальне обличчя	562
3. Матеріальне становище освітян.....	578
4. Девіація і норма у поведінці вчителя: більшовицький погляд і суспільні очікування	597

Розділ VIII. Між конформізмом та мучеництвом за віру: повсякденне життя православного духовенства в 1930-і роки (Тетяна Євсєєва)

1. Особливості та умови пастирського служіння кліру	610
2. Джерела існування, побут та різновиди громадянських обов’язків «позбавленців»	624
3. Проблема збереження/порушення священством вірності пастирському служінню	649

Розділ IX. Студентство 1930-х років: практики повсякденності (Ольга Рябченко)

1. Комплектування контингенту студентів.....	667
2. Участь студентства у соціально-економічних перетвореннях.....	673
3. Академічна повсякденність.....	681

4. «Свої» і «чужі» в студентському середовищі.....	696
5. «Жодного чужого не лишати в вузах...»	702
6. «Щасливі» будні нового радянського студентства	710
7. «Проблема хліба»	716
8. Гуртожиток у повсякденності студента	723
9. «Краще бути бідним студентом XX століття, ніж боярином XV!».....	731

***Розділ X. Суспільство і діти (Нані Гогохія)*.....751**

1. Вступні зауваження.....	751
2. Дитина і політика	753
3. Виробничий та навчальний аспекти дитячої діяльності.....	767
4. Мілітаризація дитинства.....	772
5. Дитяче дозвілля	778

Розділ IX.

СТУДЕНТСТВО 1930-х РОКІВ: ПРАКТИКИ ПОВСЯКДЕННОСТІ

1. Комплектування контингенту студентів

1930-ті роки в сфері освіти характеризуються реорганізацією мережі вищих навчальних закладів за галузевою ознакою та продовженням більшовицького експерименту із «завоювання вищої школи». Паралельно з радикальним збільшенням числа інститутів, кількість яких на початок 1933 р. зросла більш як у п'ять раз (у 1928 р. в УСРР було 37 інститутів, в 1933 р. — 190)¹, продовжували насаджуватися ідеологічні догмати. Політика «пролетаризації» і чисток набрала нового масштабу. Позбавлені автономії, вищі навчальні заклади перестали відігравати роль соціальних інститутів, що зберігали культурну спадковість в суспільстві, а політика «пролетаризації» означала розрив із такою традицією дореволюційного суспільства, як спадкоємність вищої освіти². Студентство радянської України стало заручником більшовицької освітньої політики, яка орієнтувала на класовий підхід у формуванні контингенту.

«Пролетаризація» студентства, уведена в ранг державної політики у 1921 р., до кінця десятиліття так і не дала вагомих результатів: переважну більшість студентів, а особливо випускників, складали далеко не вихідці із робітничого середовища і селян. Як і у попереднє десятиліття, студентська маса на початку 1930-х рр. являла собою конгломерат людей різного походження, віку, рівня знань, політичних поглядів. Починаючи з 1928/1929 н.р. у частині вишів фіксується значне збільшення пролетарського ядра. Так, якщо у 1927/28 н.р. в інститутах Одещини було 38,3% робітників, то у наступному їхня кількість зростає до 47,6%. У той же час в окремих вишах відзначається зменшення відсотку робітників, як, наприклад, у медичному інституті (29,8% проти 36,2)³. Те ж саме можна сказати і про сільськогосподарські виші (Одеський сільськогосподарський інститут — 6%⁴, Київський інститут машинізації — 3,5%, Київський цукровий інститут — 4,4%)⁵. Всього ж в інститутах України у 1928/29 н.р., за офіційними даними, навчалося 28,3% робітників і 25,7% селян⁶. Відзначаючи збільшення пролетарського прошарку, слід пам'ятати про таку тенденцію, як намагання у звітах представити якомога більше студентства «пролетарським», що призводило до викривлення звітності, яка досить часто не відтворювала істинну. Постанови приймальних комісій на зразок «відмовити, як сину попа»⁷ і в 1930-ті роки змушували «колишніх» використовувати випробувані у попередньому десятилітті стратегії для вступу і отримання освіти: придбання фальшивих документів, приховування минулого, відречення від батьків тощо. Тож розповсюдженням явищем залишалося соціальне маскування, про яке постійно вказувалося в публіцистичних дописах⁸. Період сталінської культурної революції вважається найгострішим періодом дискримінації, коли перебороти перешкоди на шляху до вищої освіти стало надзвичайно складно. Вступити до ВНЗ вихідцям із «колишніх» досить часто не допомагали ні відмінні знання, ні корисні знайомства.

З кінця 1920-х рр. до редакцій періодичних видань почали надходити в особливо великій кількості довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», а також пропозиції щодо посилення контролю до виявлення соціального походження абітурієнтів. Наприклад, член КП(б)У Б. Ярославський із села Срібне Прилуцького округу закликав пильніше перевіряти соціальний стан абітурієнтів, звертаючи більшу увагу не лише на конкурс по знаннях, а й на конкурс за соціальним станом: «Для того, щоб знати соціальний стан, потрібно враховувати, що мали до революції. Оскільки цього не вимагають навчальні заклади, то діти заможних, користуючись посвідченнями і під маркою середняка, а то й «незаможника», пролазять до різних вузів»⁹. Автор листа пропонував у посвідченнях, крім землі, зазначати будівлі, робочу і неробочу худобу, сільськогосподарський реманент, суму податку тощо. Крім того, «щоб уникнути зловживань з боку сільрад, посвідчення повинні бути затверджені райвиконкомом». Плюс до того, вимагати від молоді політичну характеристику, затверджену районним партійним комітетом.

Враховуючи цей та інші листи дописувачів, редакція «Комуніста» звернулася у квітні 1929 р. особисто до наркома освіти М. Скрипника із пропозицією «прийняти до уваги питання, що їх висовує автор» і повідомити про вжиті заходи¹⁰.

Саме з цього навчального року, за повідомленням Укрпрофосвіти, була «удосконалена анкета для вступників, а також вироблена спеціальна довідка, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та мастковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня із тим, щоб можна було на місці перевірити документи вступників»¹¹.

Пропонував свої «послуги» у справі «робітничення» вищої школи і журнал «Студент революції», на сторінках якого пропонувалося опубліковувати списки студентів, виключених за останні три роки, оскільки «треба не лише систематично боротися за очищення вишу від непридатного елемента, але й відрізати для нього шлях знову потрапити до вишу»¹².

Переважна більшість місць у навчальних закладах бронювалася для робітників, тисячників, випускників підготовчих курсів. На решту вільних місць оголошувався конкурс. При зарахуванні до ВНЗ на основі вільного прийому перевага віддавалася робітникам і трудовому селянству, комуністам і комсомольцям. Особи, позбавлені виборчих прав, а також ті, що жили на нетрудові доходи, та їх діти, до ВНЗ не приймалися. Для певної категорії вступників, які не були вихідцями з робітників і селян (наприклад, демобілізовані воїни чи діти деяких груп «трудової» інтелігенції — педагогів, інженерів, лікарів тощо), надавалися рівні права з робітниками¹³. Незважаючи на продемонстровану у постановах лояльність до названих категорій громадян, в дійсності реалізувати право на отримання вищої освіти було не так легко, про що свідчать, наприклад, листи викладачів до НКО чи в інші інстанції з приводу вступу їхніх дітей до ВНЗ. Так, у клопотанні відомого літературного критика і автора шкільних підручників В. Коряка від 28 липня 1933 р. зазначалося: «...я маю пільгове право щодо навчання своїх дітей. Однак не завше з тим лічається різні навчальні заклади і мені треба було звертатися до самого наркома за допомогою — щоб

прийнято було дочку мою до електромеханічного технікуму, бо її вважалося просто як дочку службовця. Тепер вона скінчила технікум і хоче вступити до Електротехнічного інституту. Мушу знову вдатися з проханням дати можливість моїй дочці здобути вищу освіту — прийняти її цього року на I курс денного відділу по спеціальності електрообладнання»¹⁴.

Слідкували за комплектуванням ВНЗ приймальні комісії, що створювалися при інститутах і повинні були затверджувати абітурієнтів на основі класового принципу і академічних успіхів. Ступінь сприйняття принципу класового комплектування ВНЗ у членів таких комісій був різним, тому неодноразово серед викладачів фіксувалися вислови, що «партія не повинна втручатися до академічного внутрішнього життя вузу». А професор Коршун з Дніпропетровського медичного інституту, відстоюючи право на навчання академічно підготовленої молоді, говорив (1931 р.), що класовий принцип буде прийнятний тоді, «коли треба буде готувати не фахівців, а шевців»¹⁵. Досить часто приймальні комісії критикувалися за прийом до інститутів «чужого елементу», а без партійного тиску і постійного контролю цього процесу добитися необхідних результатів було неможливо. Аналізуючи наслідки вступних кампаній, в звітах постійно наголошувалося на тому, що не витримуються соціальні категорії в усіх навчальних закладах: недобір по селянській курії чи перебільшення по курії службовців (наприклад, у інститутах Харкова наводилися такі показники: ХІНГ — на 4,24%, ХМІ — на 7,1%, Муздрамінститут — на 7,5%, СГІ — на 2,4%)¹⁶. Крім того, правила прийому порушувалися з боку НКО, яким видавалися розпорядження щодо окремих осіб. З боку КНС та сільрад неодноразово фіксувалося посилення на навчання «куркульських елементів», а з боку профорганізацій — службовців.

Виправити ситуацію і поповнити «робітниками і наймитами» вищі навчальні заклади, починаючи з 1928 р., було вирішено за рахунок посилення партійних, а за їх прикладом і профспілкових «тисяч» на навчання¹⁷. Цей захід вважався виправданим і практикувався протягом декількох наступних років, тож приймалися рішення про посилення на навчання 2000 і 5000 комуністів¹⁸. Комплектування «тисяч» відбувалося виключно із осіб, які мали тривалий досвід керівної партійної, господарської, радянської і профспілкової роботи. Крім того, перед НКО неодноразово порушувалися питання про мобілізації, аналогічні «тисячникам», в ті ВНЗ, де був недобір достатньої кількості робітників і партійців, наприклад, в інститути народної освіти чи сільськогосподарські¹⁹. Такі недобори протягом 1930-х рр. були явищем звичним, про що свідчить аналіз ходу вступних кампаній, який у більшості випадків кваліфікувався як незадовільний навіть в індустріально-технічних інститутах²⁰. Щодо ВНЗ інших наркоматів, то у них відзначався значно гірший «якісний склад»: у Дніпропетровському медичному інституті у 1933 р., наприклад, з загальної кількості абітурієнтів було лише 30% робітників і дітей робітників, а членів і кандидатів партії — 5%; у Київський інститут соціального виховання подали документи лише 5% членів партії і 21% комсомольців. По територіальним педагогічним ВНЗ серед вступників було всього 3% партійців і 25% комсомольців²¹. Малий прошарок робітників відмічався серед абітурієнтів інститутів Наркомземсправ (до 34%), Наркомздоров'я (32%), університетів (32%), педагогічних інститутів (21%) тощо²².

Великі проблеми з підбором необхідного владі контингенту вступників виникли також внаслідок різкого збільшення норми прийому. На засіданні РНК УСРР 3 травня 1930 р., щоб задовольнити потребу народного господарства в фахівцях вищої кваліфікації, було визнано за потрібне проводити прийом до ВНЗ двічі на рік — в квітні і восени²³. Контингент прийому на 1930/1931 н.р. до ВНЗ встановлювався в 44615 студентів, до технікумів — 90000²⁴. (Для порівняння: у 1928 р. до ВНЗ було прийнято 8287 студентів)²⁵.

Результатом затвердження цих норм стали, за темінологією того часу, «прориви» у справі набору — без агітації необхідну кількість абітурієнтів забезпечити було неможливо, та ще й необхідного походження. Щоб уникнути недоборів, інститутам доводилося проводити широку роз'яснювальну масову роботу на заводах, залізницях, у радгоспах та інших установах. Як правило, представники ВНЗ направлялися вербувати робітників від верстата на виробництво, у могутні пролетарські центри на зразок Донбасу, де «поваритися в робітничому котлі» намагалося чимало молоді з різних соціальних верств. Тож саме у великих промислових центрах можна було сподіватися забезпечити необхідний відсоток робітників, комуністів та комсомольців. Так, у 1929/30 н.р. Харківський технологічний інститут вимушений був направити приймальні комісії у Сталінську, Луганську округи та на підприємства Харкова, які й забезпечили набір навіть більше норми²⁶. Генерал П. Григоренко згадував, що коли він працював у Сталіно, у одній із таких комісій у вересні 1929 р. йому довелося пройти співбесіду і отримати направлення до ХТІ, оскільки для нього рішення партії завжди були законом²⁷.

В періодиці з гордістю повідомлялося про результати таких акцій, як, наприклад: «Осінній набір до Харківського автошляхового інституту внаслідок проведеної великої підготовчої роботи дав добрі наслідки. ... з прийнятих 203 чоловік — 74% робітники та їхні діти, 47,8% — члени ВКП(б), 16,2% — члени ЛКСМУ. Серед прийнятих — ряд товаришів з 15–20 річним стажем, кілька червоних партизан та червоноармійців»²⁸.

В інститутах були винайдені різноманітні форми і методи агітації молоді на навчання. Коли у Київський інститут споживчої кооперації на 3 серпня 1931 р. на 300 вакантних місць було подано тільки 32 заяви і на 200 місць робітфаку — жодної, було не лише відряджено в округи спеціальні бригади, а й надіслано 250 студентам, які в той час проходили практику, доручення завербувати людей до інституту. Внаслідок спеціально проведеної роботи на початок навчального року було подано до інституту 605 заяв і до робітфаку 150²⁹. Спеціальні вербувальники з числа студентів були відібрані в Київському університеті, кращі з них були премійовані³⁰, але план набору не виконувався. Харківський поліграфічний інститут забезпечив спеціальними плакатами та листівками близько 15 вербувальних бригад, які відряджалися на заводи Донбасу та Харкова, в результаті на 80 місць було подано 169 заяв.

Разом з тим фіксувалися випадки, коли заводи не пускали на свою територію вербувальних бригад з вишів³¹, а окремі господарські, партійні організації підприємств не відпускали комуністів, комсомольців і каліфікованих робітників з відповідною загальною освітою на навчання, в результаті чого у ВНЗ відмічався недокомплект студентів з необхідним соціальним і партійним складом³².

Не бажали розлучатися з активістами і сільські осередки, тож чимало активістів писали листи до ЦК ЛКСМУ з проханням направити на навчання. Так, комсорг з Одещини І.Г. Кравченко відзначав, що він виконував всі доручені йому завдання, але, незважаючи на успіхи в роботі, так і не отримав бажаного направлення до вишу³³. Комсорг колгоспу імені Т.Г. Шевченка О.В. Пилипенкова із с. Шелудьківка, що на Харківщині, також скаржилася на місцеву владу: «Я очин і очин прохаю і жилаю вчитися і вчитися як Ленін сказав», «я декілько раз зверталася до секретаря райком комсомолу та секретаря райпаркому з проханням і не звернули на мене зовсім уваги»³⁴.

У 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про посилення 10 000 кращих колгоспників і колгоспниць, які мають освіту не нижче 4-річки, у сільськогосподарські інститути і технікуми, згодом цю цифру скоротили до 6 000. Благородна мета — «підняти загальну освіту колгоспників», на практиці була зведена до директив. Серед партійних функціонерів були керівники, які могли тверезо оцінити всю утопічність цієї кампанії, особливо щодо навчання в інститутах молоді, перед якою стояло завдання за рік, а то і за коротший термін, на спеціально створених при інститутах підготовчих курсах отримати знання, необхідні для повноцінного навчання поряд з іншими студентами. Крім інтелектуальної, були проблеми і матеріального порядку: не вистачало гуртожитків, не було стипендій. Та секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у листі до ЦК ВКП(б) і особисто до Сталіна (31 травня 1934 р.) переконував, що «при інститутах ми створили однорічні підготовчі курси. При гарному підборі колгоспників — активістів, одного року буде достатньо» і просив залишити рішення в силі³⁵. Незважаючи на низку постанов і директив щодо організації навчання 6-тисячників і їх фінансування, ці рішення були практично не виконані. На ім'я П. Постишева з місць надходили телеграми, в яких говорилося про неможливість виконати наказ. Наприклад, 21 вересня 1934 р. директори Харківських сільськогосподарських інститутів повідомляли: «Розміщення набору студентів колгоспників в рахунок 6000 харківським сільськогосподарським вишам зривається відсутністю гуртожитку. Міськрада відмовилась виконати рішення ЦК»³⁶. Обкомами були відряджені спеціальні особи безпосередньо в райони для відбору колгоспників, за даними на 1 грудня 1934 р., недобір в рахунок «6000» залишався суттєвим для всіх областей³⁷. Спеціальні представники були направлені і для перевірки організації навчання і матеріального забезпечення студентів — шеститисячників в інститутах і технікумах. Та студенти скаржилися, що під час перебування уповноважених справа трохи починала налагоджуватися, а після їхнього від'їзду все «знов стало на стару точку»³⁸.

Доки уповноважені намагалися завербувати необхідну кількість абітурієнтів в рахунок «6000», уже відібрані кандидатури, які приїхали до інститутів, масово розбігалися від нестерпних умов життя. Більш стійкі писали листи до влади в надії на допомогу: «Дорогий тов. Постишев, ми Вас дуже просимо, щоб Ви звернули саму серйозну увагу у найкоротший термін на нашу учобу, аби ми не розбіглися по домам»³⁹. «Ми розпочали свої підготовчі курси для вступу в технікум ще 15.08. ц.р. Але на сьогоднішній день з кількості 100 осіб залишилось 75», — скаржилися курсанти Кам'янець-Подільського ветеринарного технікуму П. Постишеву 5 листопада 1934 р. «Курсанти до цього часу не

одержували стипендії з колгоспів, яку такі повинні давати в розмірі від 30 до 40 крб. у місяць за постановою ЦК КП(б)У. Не одержують тому, що деякі РПК-ми поставились до цієї справи і до постанови байдужо. Надходить зима, а багато курсантів не мають ні одягу, ні взуття. Житлові кімнати холодні, немає опального матеріалу. Харчування погане й дорожче проти других учбових закладів на 6 крб. на місяць. Їдальня міститься разом з вільним набором студентів, де доводиться витратити багато часу і одержувати той самий харч, що студенти вільного набору. Надходять жовтневі свята, студенти одержують по декілька разів цукор, печення, яйця, білий хліб тощо, а курсанти одержали за 3 місяці лише по 800 грам цукру»⁴⁰.

Не виконувалася постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 14 березня 1934 р. і колгоспами, що направили своїх людей на навчання в сільськогосподарські ВНЗ в рахунок «6000» і повинні були виплачувати їм до закінчення навчання 30–40 крб. в додаток до стипендії. Завідуючий сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У Шевченко у листі до секретарів ЦК від 14 червня 1937 р. вказував, що колгосп «Червона Волинь» Київської області не сплачував студенту Ковальчуку дотації протягом десяти місяців, колгосп «Червоне козацтво» Вінницької області заборгував студенту Ковалю М.С. за дев'ять місяців, колгосп імені Постишева Харківської обл. — студенту Охріменку за рік, імені Ворошилова Чернігівської обл. не сплачував Начальнику Ф.В. протягом десяти місяців⁴¹. Тому до ЦК КП(б)У і Наркомзему УРСР почали надходити численні заяви від студентів — шеститисячників з проханням вплинути на колгоспи. Так, студенти Уманського СГІ Опанасюк М. і Макаренко О. в заяві до ЦК КП(б)У написали, що вони «вчаться в інституті третій рік і доти не можуть одержати, доки не напишуть заяви в область чи до Всеукраїнських організацій»⁴².

Значна частина колгоспів через тяжке фінансове становище дійсно була неспроможна виплатити дотацію до стипендії через неврожай 1934 р., коли на трудовень виплачувалося від 50 коп. до 1 руб. Тому, в свою чергу, колгоспи ставили питання про звільнення від виплат⁴³. Та поки чиновники вирішували питання про дотації до стипендії студентам, страждати доводилося останнім. Тож, незважаючи на численні директиви і пільги для селянської молоді, остання не надто спішила їхати на навчання, а в той час окремі інститути (наприклад, Полтавський плодоягідний) знаходилися в загрозовому стані, не маючи можливості забезпечити навіть третю частину необхідного прийому⁴⁴. На робітфаці Харківського інституту механізації у 1934/35 н.р. при контингенті набору в 400 чоловік навчалось лише 46, в Ветеринарному, при плані 450 — навчалось 180 робітфаківців⁴⁵.

З кожним новим роком до вишів приходила молодь із все скромнішими автобіографіями. Середній вік студентів, як і комсомольський та партійний стаж, постійно знижувався. В наборі 1934/35 н.р. «по індустріальній вертикалі ми маємо в 35 вузах 52% комсомольців.... Із них віком до 23 років — 83%»⁴⁶. По педагогічній вертикалі відсоток молоді доходив до 90%, в медичних і педагогічних інститутах старших за 23 роки майже не було. По сільськогосподарській вертикалі спостерігалася та ж картина. Наприклад, у Київському індустріальному інституті на 644 студентів нового набору із стажем більше п'яти років було всього 25 осіб. Більшість мала стаж від півтора до двох років.

Звичайно ж, що такий набір являв собою для партійних лідерів «надзвичайно сирий матеріал, який вимагає великої ідеологічної обробки»⁴⁷. Аналогічна картина спостерігалась у Дніпропетровському гірничому інституті. Характеризуючи набір 1934/35 н.р., зазначалося, що «склад нового набору у більшості — молодняк 14–16 року народження, партійний прошарок невеликий, в основному комсомольці — 52% зі стажем 30–31–32 рр.»⁴⁸.

З 1935 р. розпочинається демонстративна кампанія примирення з вихідцями із «соціально-ворожих» верств населення, що виявилось, зокрема, в правилах прийому до вищих навчальних закладів. ЦВК і РНК СРСР своєю постановою від 29 грудня 1935 р. «Про прийом до вищих навчальних закладів і технікумів» скасував встановлені при допущенні до іспитів і при прийомі до ВНЗ обмеження, «зв'язані з соціальним походженням осіб, які поступають в ці навчальні заклади, або з обмеженням у правах їх батьків»⁴⁹. До ВНЗ стали приймати всіх громадян, які склали встановлені для вступу до навчальних закладів іспити в порядку конкурсу. Керівництво деяких ВНЗ деякий час продовжувало за традицією віддавати перевагу абітурієнтам пролетарського походження, але влада, як зауважує Т. Смірнова, уже не лише не заохочувала таку практику, але й боролася з нею⁵⁰.

2. Участь студентства у соціально-економічних перетвореннях

Повсякденне життя студентської молоді 1930-х рр. характеризується ударництвом і жертівністю заради побудови великого світлого майбутнього. Ці риси були проявом беззастережної відданості ідеям партії, доказом істинної віри в побудову соціалізму. Саме студенти, як згадує О. Засенко, за відрядженнями партійних і комсомольських органів брали «безпосередню участь в колективізації, в посівних, заготівельних і збиральних кампаніях. Вони косили жито, пшеницю, копали картоплю, буряки, працювали на заготівлі дров, брали участь у поширенні серед населення облігацій державних позик та в здійсненні інших важливих господарчих і політичних заходів»⁵¹. Керівництво країни вміло використовувало енергію і романтику молодості для реалізації своїх планів, тому всі лозунги поточного моменту втілювалися в життя за безпосередньої участі студентів, у першу чергу його партійного і комсомольського складу. Наприклад, студентів II і III курсів сільськогосподарських вишів рекомендувалося використовувати «у централізованому порядку через спеціальну мобілізацію для посівкампанії»⁵². Решта ж інститутів мала проявити власну ініціативу «щодо агрокультурної допомоги у проведенні підготовчої роботи до посіву, допомогти в організації колективних об'єднань на селі»⁵³.

Іноколи навіть не встигнувши приступити до занять, студенти відряджались організовувати колгоспи, забирати у селян «квашений хліб», ліквідовувати «насінневі прориви» тощо. Багатьом із них довелося побувати в бувальцях, іноді скрутних, іноді — веселих. Проф. Ю. Кобилецький згадував у 1985 р., що під час колективізації він був «направлений у глухе село Мудрівку, що розташовувалося на правому березі Дніпра навпроти Чигирина. Отут і потрапив у халепу, коли, підбурювані куркулями, жінки вчинили бунт у селі, обрали собі старостиху. Нас, колективізаторів, ... замкнули у сільраді і декілька днів три-

мали під охороною, подаючи у вікно лише напиться, їсти ж — ані-ні! Лаяли нас на чім світ стоїть, пристрасно, істерично і натхненно»⁵⁴. Для одних такі випадки залишалися пригодами молодості, для інших закінчувалися трагічно, оскільки селяни майже скрізь виступали проти студентів-комсомольців з мандатами уповноважених⁵⁵. Наприклад, під час спроби організувати колгосп було убито Антона Підпригору із Київського ІНО⁵⁶. Багато студентів — учасників тих історичних подій, вірили в необхідність проведення колективізації насильницькими методами, щиро ненавиділи «куркулів» і інших «класових ворогів», тож без жалю і сумніву відшукували і забирали заховане зерно, виганяли дорослих і дітей на вулицю. Всі нюанси такої роботи донесли до нас спогади колишнього студента Київського ІНО Ю. Кобилицького.

В засобах масової інформації висвітлювався лише позитивний досвід ліквідації численних «проривів». У дописах з гордістю повідомлялося про кампанії, як, наприклад: «На голосіївських городах виник прорив. Київський зоотехнічний інститут на допомогу соціалістичним городам, на ліквідацію прориву — мобілізував свої студентські сили. ... З II курсу вийшло 59 чоловік і за чотири години зсапали 3 га помідор. II курс набору 1930 року — вийшло 85 чоловік. Зробили 8 га. ... Всі працювали ударно, але були й ледарі»⁵⁷.

Були серед студентів не лише ледарі, а й незгодні з політикою партії на селі. Документи повсякденності свідчать про те, що офіційна точка зору, показуючи масовий героїзм, жертвність молоді, не віддзеркалювала її буденного життя і настроїв. У ВНЗ практикувався збір інформації про ставлення студентів до політики партії, констатувалися численні прояви аполітичності студентів. І хоч парторганізації і звинувачувалися в тому, що вони не ввели в систему облік настроїв студентства⁵⁸, та все ж така інформація фіксувалася і обговорювалася не лише на зборах, а й передавалася в ОГПУ.

Із таких зведень відомо, наприклад, що партійними квитками у 1932 р. поплатилися студенти Харківського інституту червоної професури Олексієнко, Комаровський, Поголієв і Рощенко за те, що протягом тривалого часу «вели між собою розмови про невірність лінії партії де це бачено, щоб люди сиділи голодними і опухали від голоду»⁵⁹? Студент Всеукраїнського інституту комуністичної освіти, член партії з 1930 р. Бондаренко на загальних зборах говорив про те, що «колгоспи потрібно розпустити, вони не оправдовують себе. Куркулів не потрібно розкуркулювати, бо вони основна база сільського господарства, тоді всі плани хлібозаготівель будуть виконані», а член партії з 1928 р. Соврань сказав, що якщо колгоспники не бажають працювати в колгоспах, розбігаються, то значить — лінія партії невірна. Серед студентів Київського інституту профосвіти також зафіксовані були «крамольні» розмови про стан сільського господарства. Наприклад, студент Бурсов говорив, що «на селі голодують, а говорять про успіхи п'ятирічки»⁶⁰.

Із щоденника М. Афанасьєва, який ніколи й нікому не висловлював своїх думок тому, що «комсомольцеві за це може гарно перепасти як прихильникові правих...»⁶¹, ми можемо дізнатися про історичне мислення студента — вихідця із села. Записки ці — рефлексія на події, що відбувалися у визначеному місці і у визначений час. 26 листопада 1929 р. юнак записав: Я інколи міркую сам собі, що невірно робить радянська влада, що витягує останній сік із селянина. У всіх

газетах тільки й бачиш — классовая борьба, наступление на кулака, планы хлебозаготовок, а потім поруч з тим читаєш: На Н-ской станции зерно некуда девать, зерно гниет под открытым небом... зерно ссыпается прямо в грязь, потому что нет помещений, куда можно бы было убрать хлеб. Ось тут з приводу таких фактів я думаю, що кожне серце більш свідомого селянина напевне пробудиться і на ґрунті цього виникають такі суперечки між селянством і радянською владою. Головна маса селянства, наскільки я зараз знаю, аніскільки не зацікавлена в п'ятиріччі...». Отримуючи листи від рідні, М. Афанасьєв знав істинне становище селянства, вболівав за нього і цю біль виливав на сторінках: «І ось сьогодні, коли я прочитав листа від бабусі, то я ясно уявив собі картину селянського життя ... хліба нема, попродали останню худобу, надходить зима, дівворі треба ходити до школи, а ходити ні в чому, їсти нічого, старі прожили вік, багато терпіли зневаги від царату, а потім влада перейшла в руки пролетаріату, знов голі, голодні, неосвічені, закуті в ланцюги некультурності і не чуть чогось там отзвуків культурної революції, яку так добре змалювала компартія в своїх планах»⁶². Але ж сумнівався він лише в політиці партії щодо селянства, в решті був переконаний, що «компартія та радвлада робить все вірно».

На Всеукраїнській нараді завідувачів обласними відділами народної освіти 18 лютого 1933 р. органи народної освіти критикувалися за те, що «в боротьбі за хліб не організували масово-політичної роботи серед колгоспників і трудящих одноосібників, серед колгоспного активу, через свої форми і методи роботи, не забезпечили повної мобілізації на виконання річного плану хлібозаготівель, на розгром куркульського саботажу»⁶³. Було прийнято рішення приділяти більше «уваги і енергії, класової пильності» у наступній весняній засівній кампанії «за виконання завдань 4-ї більшовицької весни, в боротьбі за зміцнення колгоспів, за піднесення врожайності»⁶⁴. Тож навесні 1933 р. на весь час польових робіт бригади студентів відряджалися на роботу в різні села ліквідовувати «насіньний прорив» — збирати посівматеріал. Крім того, влітку цього року старшокурсники і аспіранти — члени партії чи комсомолу, відбиралися для проведення агротехнічної пропаганди, тобто молодь повинна була навчати селян питанням правильної організації збирання врожаю, проведення молотьби і підготовки до осіннього посіву⁶⁵. На рільничі роботи, «заступати померлих від голоду селян», за словами Л. Дражевської, були в обов'язковому порядку відряджені студенти всіх харківських вузів, у тому числі й університету⁶⁶.

«Ніхто не вчинив людям стільки лиха, як ті, що найбільше дбали про людське щастя», зауважував А. Франс. Маючи лише благі наміри, 40 студентів Лубенського інституту соціального виховання за декаду роботи навесні 1933 р. у Лубенському районі Полтавської області зібрали 90% необхідного посівматеріалу. Вони організовували при колгоспах школи активу з вивчення постанов уряду, «викривали куркульню», яка «чинила опір мобілізації посівматеріалу»⁶⁷. Особливо пишалися такі активісти тим, що в селі Снітин викрили «озброєну банду на чолі з Котлярами (синами куркуля)», а в селах Духовому, Козайденці та Хитцях виявили «куркулів, які організували кражу кіп з колгоспного поля та крадіжку коней»⁶⁸. Дирекція Миколаївського суднобудівельномеханічного технікуму з гордістю повідомляла, що їхнім студентам у підшефному селі Сливіно

було «мобілізовано посівматеріал на 96%, прочищено і організовано охорону, відремонтовано сільськогосподарський реманент, організовано бригаду сіячів», а в селі Водопій «зібрано 36 центнерів захованого куркульського хліба»⁶⁹. А от Харківський фізико-хіміко-математичний інститут ганьбили за те, що «підготовку до весни прогавив» — в підшефному селі не зібрано насіння навіть 4% до плану. Постійно там перебував один представник інституту, ще два виїжджали йому на допомогу, що викликало неабияке занепокоєння партійних органів⁷⁰.

Не всі активісти рвалися в село виконувати постанови партії, особливо ті, хто вже побував там і побачив методи побудови «світлого майбутнього». Наприклад, коли організовували таку бригаду у Харківському геодезичному інституті для ліквідації «прориву» у селі Приколотному Великобурлуцького району, то «знайшлися комсомольці, що дуже багато говорили за село, вважалися активістами, але їхати відмовились...»⁷¹. Відмовився їхати на шість місяців секретарем колгоспного КСМ осередку «бо не знайомий з цим ділом і ще молодий (народження 1915 р., в КСМ 1 рік)» студент Білоцерківського педагогічного технікуму В.Чорний, якого виключили із комсомолу і технікуму, навіть незважаючи на те, що він в той час хворів черевним тифом⁷². Це надзвичайно обурило юнака: «Довільно з мене лише парт[ійної] кари, за що з технікуму?» — скаржився він у листі В. Затонському. Аналогічне покарання спіткало також студентів Дніпропетровського гірничого інституту Л. Гісіна та П. Арганова, взагалі, як відзначають дослідники, у цьому навчальному закладі молодь часто виступала проти сільськогосподарської політики на селі⁷³. Тих, кого не звільняли, виселяли з гуртожитку, позбавляли продуктивних карток, без яких вижити було просто неможливо. Студент Червоноградського агротехнікуму, член бюро ЛКСМУ П. Дніпровський, відряджений на хлібозаготівлі, вражений становищем селян, написав листа в РК ЛКСМУ, де висловив свою думку щодо «неправильності генеральної лінії партії у виконанні хлібозаготівлі», за що був виключений з комсомолу і технікуму з позбавленням права вступу до ВНЗ на три роки⁷⁴. Крім виключення незгодних з політикою партії на селі з комсомолу та інституту, в періодиці звучали заклики до студентства «чорною плямою пролетарської ганьби вкрити імена дезертирів посівного фронту»⁷⁵.

Не всі витримували загартування класовою ненавистю і жорстокістю, не бажали були причетними до більшовицьких злочинів проти селянства. Деякі студенти висловлювали свій протест самогубством, намагаючись таким чином привернути увагу громадськості. Комсомолец-активіст, студент Харківського інженерно-будівельного інституту Я. Злочевський, коли його у 1933 р. в черговий раз послали на хлібозаготівлі, говорив: «Тепер у мене не лишилося ніяких ілюзій: нами править банда. ... В цих умовах я все одно жити не можу. Якщо мене не приберуть, то я сам себе порішу...»⁷⁶.

Паралельно з сільськогосподарськими роботами, студенти мобілізувалися на кампанії з лікнепу, для роботи в різних закладах, для озеленення чи будівництва. У Харківському університеті, наприклад, навесні 1933 р. занять не було близько трьох тижнів, — згадує Л. Дражевська, бо наш курс був мобілізований для праці з дітьми — жертвами голоду, тимчасово зібраними у вагонах на Харківському вокзалі⁷⁷. Колишня студентка Харківського університету Марія

Гросул пригадувала, що їй дали завдання поїхати на вокзал, знайти там вагони з дітьми, ознайомитись із ситуацією і скласти план роботи з ними. Відшукавши вагон на запасній колії, почувши дитячий крик і побачивши повний вагон маленьких діток — голодних, брудних, залишених помирати голодною смертю, студентка, плачучи від жаху і жалю, кинулася тікати звідти⁷⁸. Про який план роботи могла йти мова?

Немало студентів з ентузіазмом працювали «ліквідаторами», намагалися навчати всіх неписьменних на благо культурної революції в селах, на фабриках і заводах, у вечірніх школах робітничої молоді. Наприклад, студенти Київського політехнічного інституту працювали у лікнепі на заводі «Більшовик», Київський ІНО охоплював лікнепом райони Солом'янки та частини Декміївки. Крім цього, студентам необхідно було проводити і очолювати політико — просвітницьку роботу, пояснювати масам політику компартії. Роботи було настільки багато, що інститути не справлялися з нею, що і викликало критику на адресу останніх з боку партійних комітетів в халатності і бездіяльності⁷⁹. А деяких комсомольців обурювало ставлення з боку місцевих осередків до тієї роботи, яку вони вважали відповідальною і віддавалися їй з ентузіазмом. Так, М. Афанасьєв записав у своєму щоденнику, що 20 лютого 1932 р. його по комсомольській лінії навантажили займатися лікнепом і він «з гордістю і повним комсомольським патріотизмом виконав це важливе доручення. В кінці за свою працю отримав лише насмішковату посмішку від секретаря комсомольського осередку і співчуття йому з боку інших комсомольців. Мене вважали там за блазня, за дурня (звичайно, лише комсомольці)»⁸⁰.

Індустріальні центри також не обходилися без студентів, вони ліквідовували численні «прориви» на заводах. Так, понад 1000 студентів Сталінського гірничого інституту брали участь у ліквідації прориву промфінплану, в День ударника працювало 1200 осіб, а на постійній масовій роботі на заводі Петровського перебувало 55 студентів. Відзначалося, що ця робота проводилася без всякого піднесення, причому було багато випадків дезертирування. Характерна заява партійця з 1919 р. Каплана за час роботи на заводі з ліквідації прориву: «Ми не каторжники, щоб виконувати таку норму, скільки встигнемо, скільки і зробимо»⁸¹. Фіксувалися випадки масового негативного ставлення студентів до роботи на «проривах» індустріалізації і в багатьох інших навчальних закладах, наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті⁸², студенти переставали «бачити велике» в радянських буднях. Не допомагали змінити ставлення до цієї роботи і всілякі методи політичного впливу, такі, як загальні збори чи відкриті партійні збори, на які студентів могли змусити ходити, але в суперечках участі вони не брали.

Студенти відряджались в шахти Донбасу, добувати вугілля для індустріалізації. Такі уповноважені могли не працювати до цього в забої, навіть ніколи в житті в очі не бачити шахту. Бюрократів задовольняв звіт про кількість посланих уповноважених, про результативність мови не було. Як згадує П. Григоренко, якого відправили на шахту зі стрімкоспадними пластами «Юний комунар», він, «докладаючи всіх зусиль, намагався щось зробити: спускався в шахту, спілкувався з комсомольцями у лавах і штреках, виступав з доповідями»⁸³. Але загалом похвалитися чимось позитивним не міг.

Багато студентів можна було зустріти на будмайданчиках. Наприклад, у Харкові вони відробили сотні годин на будівництві⁸⁴. Студенти Київського гірничого інституту розбирали бруківку на вул. Воровського⁸⁵. Особливо приваблювали молодь гіганти перших п'ятирічок — Харківський тракторний завод, Дніпрельстан. «Величезну бетонну греблю Дніпрельстану, — пригадував Ю. Кобилецький, утоптували ногами. Бригади дівчат та хлопців ставали у коло на рідкий бетон, брали за плечі один одного і починали своєрідний індустріальний танок — аркан»⁸⁶. Героїка трудових буднів оспівувалася в засобах масової інформації, описувалася письменниками. Весь Радянський Союз мав захоплюватися подвигами бригади дівчат-бетонниць Жені Романько, яка стала прототипом І. Микитенку у п'єсі «Дівчата нашої країни». Тож настрої частини молоді на зборах з питання виїзду на «прорив» на Дніпробуд, коли, наприклад, студент Бондаренко з обуренням заявив, що «студенти — пробка, якою затикають всі дірки», а його ще й підтримали члени партії, засуджувалися і не розголошувалися⁸⁷. Студентство було загіпнотизоване старими партійними ідеалами і новим великим будівництвом, воно повинно було жити і переживати разом із героями звияжних буднів. Про негативні моменти не могло бути й мови, про них не знали і знати не бажали. Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким учасником цих процесів, ні на хвилину не сумніватися у вірності генеральної лінії партії. Величний поступ індустрії дійсно вражав молодь, як і подвиги героїв чи досягнення ударників: «...вся країна жила будівництвом Харківського тракторного. Але не менш нас хвилювали Дніпрогес, челюскінська епопея, політ Чкалова і Громова, висадка папанінців на полюсі. Все це було овіяно справжньою, високою романтикою»⁸⁸. Молодь виховувалася на подвигах конкретних героїв, тож з ними у ВНЗ відбувалися численні зустрічі, які відвідувалися із захопленням. В цілому, така тактика давала бажані наслідки: «Ми так вірили в комунізм, і нам так хотілося якнайшоріше до нього протиснутися, що ми готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»⁸⁹.

Як бачимо, мобілізації студентів відбувалися постійно, багатьох відряджали на тривалий термін, внаслідок чого у ВНЗ залишалася незначна кількість тих, хто мав можливість продовжувати навчання. Життя студентів тих часів, завдяки численним наказам, що суперечили один одному, являло собою своєрідний «броунівський рух». З одного боку, видавалися постанови про зміцнення партійних організацій ВНЗ, для чого практикувалися спеціальні набори. Прийом 1931 р. набагато збільшив склад партійних організацій, в інститутах України на цей час уже нараховувалося більше 15 000 комуністів. Особливо суттєво збільшилася їхня кількість того року у трьох основних вишівських центрах: у Києві від 2895 чоловік до 3424 — на 25%, у Харкові — від 2895 до 4684 — на 48%, у Дніпропетровську — від 1960 до 1535 — на 50%⁹⁰. Найбільший партійний

прошарок був у індустріально-технічних інститутах, наприклад, у Сталінському гірничому — 69%, Дніпропетровському гірничому — 32%, Шосткінському хімічному — 55%, Дніпропетровському хімічному — 23%. Значно меншим він був у сільськогосподарських інститутах, а в медичних — традиційно залишався низьким: у Дніпропетровському медичному інституті — 6%, Київському — 10%⁹¹.

З іншого боку, ці ж особи відправлялися на ліквідації різних «проривів», що знов зменшувало кількість комуністів і комсомольців у ВНЗ. Так, у Дніпропетровському гірничому інституті лише з однієї групи, в якій із шістнадцяти студентів одинадцять були партійними, за два місяці було пропущено 130 людино-годин, внаслідок чого в цій групі було 24 хвості. З них 18 припадали на мобілізованих членів партії⁹². У Харківському машинобудівному інституті на 1 жовтня 1932 р. було 645 членів і кандидатів в партію із 1427 студентів денного відділення. На 1 травня 1933 р. їхня кількість зменшилася до 394 чоловік, причому 81 студент був відряджений на постійну роботу в політвідділи і МТС⁹³. Для окремих партійних організацій характерним був погляд, що «вчитися у сучасних обставинах, за наших труднощів — принайменше паразитично, а звідси висновок: інститут — це резерв для всякого практичного використання»⁹⁴.

Незважаючи на те, що в постанові ЦК КП(б)У «Про склад студентства» чітко сказано: «Категорично заборонити МПК та РПК знімати студентів без спеціального щоразу на те дозволу обкому» та в постанові ЦВК СРСР від 19.09.1932 р. — «припинити практику частих і довгострокових мобілізацій студентів і особливо професорсько — викладовського складу на різні господарські кампанії», — майже щодня приходили до навчальних закладів обіжники, що вимагали негайно знімати студентів з навчання, нерідко у великій кількості⁹⁵.

Керівництво деяких інститутів в розпачі зверталось до ЦК КП(б)У з проханням вжити термінових заходів для нормалізації навчального процесу. В доповідній записці дирекції і парткомітету Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва та права від 20 березня 1933 р., наприклад, зазначалося: «За останній час з інституту мобілізовано велику кількість студентів на партійну роботу та радянську роботу, переважно на село. Мобілізацію переважать: райпарком, Міськпарком, Обком і ЦК КП(б)У. Внаслідок цього в нас на сьогодні лишилось 386 студентів, а було на 1 жовтня 1932 р. 882 студенти. За цей відрізок часу мобілізовано з інституту 408 студентів. Останні 88 осіб відсіву відносяться по іншим причинам: хвороба, прогули, невстигаємість, сімейні обставини, виключення за різні проступки. Мобілізовані 408 осіб розподіляються так: 1. В рахунок «2340» за постановою ЦК КП(б)У мобілізовано весь 2-й курс в кількості 268 чоловік; 2. На постійну роботу на село 78 чол. із них: РПК — 25 чол., Обком — 53 чол.; 3. В політвідділи МТС — 8 чол.; 4. На судову роботу (Обком) — 8 чол.; 5. До військових шкіл — 46 чол.

Крім того, на сьогодні з студентів, що залишились в інституті уже відібрано Райпаркомом для мобілізації для роботи в органах ГПУ — 61 чол., для посилки на село — 16 чол. Відділом кадрів ЦК КП(б)У — для посилки на юридичну роботу — 31 чол.

До всього треба додати, що зараз на тимчасовій мобілізації знаходиться 56 студентів, із них в пропgrupі ЦК — 17 чол., на посівній кампанії — 39 чол.

Внаслідок цього на сьогоднішній день порушено нормальну навчальну роботу, наприклад: на III курсі міжнародного факультету припинено навчання тому, що залишилося в інституті 3 студенти, а останні знаходяться на тимчасовій або постійній мобілізації. В інституті є лише I-й та III-й курси, а II-х курсів по судово-прокурорському, господарсько-правовому та міжнародному факультетах зовсім немає. Є великі перебої в навчанні внаслідок відриву від навчання студентів та викладачів.

На сьогодні створився такий стан, що коли буде переведено мобілізацію, що намічена для роботи в органах ДПУ, НКЮ та на селі, то в інституті залишаться студентів, що відвідують заняття, лише 210 чоловік»⁹⁶.

Катастрофічна ситуація склалася у 1933 р. і в педагогічних ВНЗ. Поруч з мобілізаціями на кампанії, систематично на місцях проводились мобілізації на постійну роботу, часто навіть за один-два місяці до закінчення навчання, зменшуючи цим і без того малі контингенти випусків. Заступник наркома освіти А. Хвиля в таємному листі до ЦК КП(б)У від 16 червня 1933 р. повідомляв, що в Кривому Розі із 426 студентів 200 було мобілізовано в радгосп на полоття напередодні переводних іспитів, в Запоріжжі із 658 студентів 250 направлено на прополку, в Сумах, постановою міськпарткому від 29 травня 10 членів партії та комсомольців було призначено секретарями колгоспних осередків⁹⁷. Такі факти характерні для більшості педагогічних інститутів (Лубни, Полтава, Одеса, Суми, Умань тощо). Нарком освіти В.П. Затонський також відзначав: «Звертаю увагу на цілком байдуже ставлення обкомів до освітньої справи. На нараді завоблоно виявилось, що (20–21.06) більшість районних відділів наросвіти непрацездатні»⁹⁸.

Аналогічні відомості надходили з усіх навчальних закладів. Партійні комітети та інші організації практикували висмикування студентів із різних груп, курсів та інститутів не лише на великі кампанії, а й на різні дрібні роботи під загрозою притягати до партійної та комсомольської відповідальності в разі невиконання. У Київському університеті, наприклад, у 1933 р. на озеленення міста студентів зривали з занять три рази, причому панувало таке безладдя, що всі три рази вони не працювали над озелененням⁹⁹. У наступному році спостерігалася аналогічна картина. «Вже чомусь студенти повинні ходити через кожні три дні на суботник по перелопачуванню хліба, — говорив секретар комсомольського осередку Астафов 15 вересня 1934 р. Сьогодні я також послав 80 чоловік, на 25-те знову викликають 50 чол., а крім того є ще одне розпорядження дати 150 чол. на постійну роботу по санітарії. Далі ще прийшов один чоловік, каже, що надісланий з ЦК, просить дати йому 15 чол. на перевірку політосвітньої роботи»¹⁰⁰. Комсорг Харківського машинобудівного інституту отримав мандат з вимогою дати 50 студентів на перевірку мусорних ящиків¹⁰¹, а Дніпропетровського хімічного інституту — для технічного листування в апараті окружному та для переписки протоколів¹⁰². Доходило до того, що вимагали таку кількість людей, яку інститути не могли виділити. Тож все частіше лунали вимоги про те, що потрібно дати можливість студентам читати і вчитися, ходити в театри, кіно, а не прирікати їх на відставання, другорічництво, а то і залишати навчання.

Таким чином, адміністрування партії більшовиків в царині вищої освіти зробили тисячі студентів заручниками непродуманої до кінця політики, спрямованої, перш за все, на формування нової радянської людини. Виховні процеси несли в собі заряд політичного впливу на свідомість і поведінку студентів, розраховані були на включення студентства в політичну боротьбу і модернізаційні процеси. В свою чергу, студентство було загипнотизоване старими партійними ідеалами, свято вірило в світле майбутнє і готове було невтомно працювати для його наближення. Пропонована перспектива змальовувалася надзвичайно привабливою, про це дуже турбувалися засоби масової інформації, які стали «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудової слави», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей.

Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким учасником тих процесів, ні на хвилину не сумніватися у вірності генеральної лінії партії. У вищій школі було досить студентів-фанатиків, які організовували колгоспи і ліквідовували численні «прориви» на фронтах соціалістичного будівництва. Можливо, вони бачили контрасти життя, та не хотіли поглянути ширше на те, що діялося, не передбачали трагедії майбутнього. Ті ж, що майже провидницьки прогнозували загрозу, що приховував у собі режим, або вкорочували собі життя від безвиході і розпачі, або були виключені із вишів чи позбавлені волі. Конформістом жити було безпечніше, звідси — позиція невтручання більшості в перебіг подій, спроби не привертати до себе зайвої уваги, голосування виключно «за» на численних зборах. Влада ж, використовуючи методи партійного пресингу, повсякденно використовувала енергію і безкоштовну студентську працю в нелюдських умовах існування, натомість обіцяючи їм щасливе життя у «світлому майбутньому».

3. Академічна повсякденність

Різке збільшення з кінця 1920-х рр. «пролетарського ядра» серед студентства України надзвичайно загостило академічні проблеми у ВНЗ. Разом із спецнаборами перед ними постало вирішення серйозного завдання — подолання надзвичайно низького рівня загальної освітньої підготовки молоді. У звітах постійно вказувалося на те, що робітники та бідняки села не підготовлені до вступу, що не використовувалися навіть наявні можливості — вечірні курси на підприємствах, школи та гуртки з підвищення кваліфікації, програми яких не були пристосовані до підготовки до ВНЗ. Цілковито відсутньою була така мережа в селі. Тож другорічництво і особливо «хвости» стали масовим явищем, а комуністи і комсомольці посідали у цьому «невідповідно високе місце»¹⁰³. Загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. За словами заступника голови комітету по ВТШ І.Ходоровського, особливо велика кількість молоді покидала такі ВНЗ, як Харківський інститут механізації сільського господарства, де із 331 студента I курсу вибуло 145, Харківський інститут зернових культур, у якому із 1 січня по 1 липня 1933 р. вибуло 17% загального складу. Причому лише третя частина вибула внаслідок мобілізації на постійну роботу в

село, решта або були виключені за прогули чи неуспішність, або самі залишили інститут через тяжке матеріальне становище. У Харківському ветеринарному інституті із 170 студентів, прийнятих восени 1932 р. залишилось всього 49. В Одеський зерновий інститут восени 1932 р. було прийнято 140 студентів, а до січня 1933 р. залишилося 72, решта поїхала на канікули і більше в інститут не повернулася¹⁰⁴.

У вишах Києва картина була не кращою. В машинобудівному інституті, наприклад, за перше півріччя 1933 р. вибуло 22% всього складу, у транспортному — 15%. Головними причинами називались порушення трудової дисципліни і академічна неуспішність 40% складу¹⁰⁵. Відсів студентів більшою чи меншою мірою спостерігався у всіх ВНЗ. У наказах дирекцій десятками зустрічались такі формулювання причин виключень як: «За небажанням вчитися», «за систематичне невідвідування», «з власного бажання»¹⁰⁶. Багато молоді покидали навчання через те, що не були задоволені перспективами майбутньої професії, не мали до неї схильності. А до навчального закладу вступали тому, що випала така можливість: система вербування до ВНЗ в ті роки часто зводилася до механічного набору людей.

Серед тих, хто покидав навчання, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки спецнаборам. Наприклад, в Сталінському гірничому інституті з 1 січня по 23 квітня 1933 р. із 118 виключених студентів було 18 комуністів і 25 комсомольців, причому вісім партійців і п'ятнадцять комсомольців відсіялися через академічну неуспішність. Великий відсів комуністів спостерігався також у Київському енергетичному інституті. У Харківському автодорожньому інституті із 400 студентів, що становило 30% всього складу (мобілізовані сюди не входять, вони відсіялись зверх цього), вибуло 225 робітників, 44 селян, 131 службовець¹⁰⁷.

У наступні роки, як свідчить статистика, відсів продовжував бути значним. По одній лише педагогічній вертикалі у 1933/34 н.р. він склав 1178 осіб, 9% до загального складу студентства¹⁰⁸. У першому півріччі 1936/37 н.р. із 31 ВНЗ Харкова відсіялось 1295 студентів, в тому числі 691 студент першого курсу: із інституту інженерів транспорту — 115 студентів, з сільськогосподарського — 109, Лубенського учительського — 56. У деяких ВНЗ великий відсоток студентів вибував з першого курсу. У сільськогосподарському інституті таких було 66 з 210 набраних, в Інституті радянської торгівлі — 36 зі 131, в інженерно-економічному — 37 зі 153¹⁰⁹.

Поряд з низькою успішністю значною проблемою в цей час було тривале перебування студентів у навчальних закладах. Наприклад, з Київського медичного інституту у 1929/30 н. р. за неуспішність було виключено 126 осіб, а на другий рік залишено 15¹¹⁰. У багатьох випадках виключені за неуспішність неодноразово поновлювалися у складі студентів. Ректор Дніпропетровського медичного інституту О. Лаврецький з приводу рішення правління від 30 січня 1929 р. щодо поновлення академічно невстигаючих студентів, прохав Упрпрофосвіти підтвердити виключення: «Не можу погодитися з рішенням правління інституту про поновлення в правах студентів Ельштейн З.Г., вступу 1920 р. (п'ятий рік на V курсі), Богоявленського М.П., вступу 1921 р., четвертий рік на III курсі, Гохштейн Р.О., 1922 р. вступу, третій рік на III курсі, які відновлені в

правах після апеляції. За останні три роки їх щорічно виключали з інституту за академнеуспішність. Але щорічно під впливом Укрпрофосвіти, Окрстудкомісії і т.д. їх поновлювали. Кожного року, коли Правління їх поновлювало, ставилися обов'язкові умови щодо успішності, які ніколи не виконувалися. Ці студенти — академічний баласт. Інтереси окремих осіб взяті до уваги, але не загально-інститутські. Це негативно відіб'ється на академічній роботі студентства»¹¹¹.

Кількість студентів, які «засиджувалися» в інститутах, була надзвичайно високою. Це знайшло відображення навіть на сторінках гумористичного часопису «Червоний перець», де висміювався студент, який відмічав свій 14-річний ювілей перебування у ВНЗ¹¹². «Студент революції» наводив дані про роки вступу до Харківського технологічного інституту 396 студентів, що давно вже мали закінчити інститут, але натомість ще і у 1930 р. навчалися в ньому¹¹³.

Рік вступу	Кількість	Рік вступу	Кількість
1908	1	1917	17
1910	3	1918	4
1911	1	1919	8
1914	1	1920	36
1915	10	1921	118
1916	8	1922	169

У Харківському медінституті нараховувалося 104 «перелітки» (вступу до 1922 року). З них сім — дореволюційного прийому. У Київському політехнічному інституті з 3.351 студентів тривалий час навчалися 614, причому 100 із них вступали до інституту в період з 1913 до 1920 р.¹¹⁴. У Київському сільськогосподарському інституті таких студентів виявилось 37.

Кількість випускників була занадто низькою у порівнянні з набором. В офіційних документах Наркомосу України відзначалося, що інститути не більше 60% прийнятих, решта ж відсіювалася в процесі навчання¹¹⁵. «Замість нормальних 20% випускників, ми випускаємо щороку 6–8, мало коли 10 відсотків»¹¹⁶. Проте самою вагомою проблемою вважалося те, що лівова доля випускників належала до категорій «службовців» та «інших», оскільки «сприятливе порівняння соціального розподілу студентства на перших курсах на останніх первертається в інших бік»¹¹⁷.

Завдання зупинити відсів пролетарської молоді з інститутів було надзвичайно складним, оскільки основними причинами «дезертирства» були не лише матеріальні труднощі, але й низький загальноосвітній рівень студентів. Самостійно підтягтися в навчанні було досить важко. У П. Григоренка, який вступив за спецнабором до Харківського технологічного інституту, перша лекція з вищої алгебри викликала «таке саме почуття, як у того бика, що потрапляє під молот забійника. Я був приголомшений і, нічого не розуміючи, автоматично списував усе з дошки. Мені, як і кожному, хто від обмежених величин середньої школи раптом переходить у світ безконечностей, все здавалося нереальним»¹¹⁸. При бажанні і наполегливості, допомагаючи один одному, можна було навіть стати

одними з кращих студентів, чого, наприклад, домігся згаданий автор спогадів. Основна ж маса прибулих за спецнабором, що становив більшість першого курсу, самостійно не вчилися і на лекції майже не ходили, мотивуючи це тим, що нічого там не розуміють. Спогади інших студентів змальовують аналогічну картину: «З двадцятьох студентів у нашій групі геологів четверо цікавилися геологією, вчилися за підручниками, читали фахову літературу, ходили на семінари. Ще четверо так-сяк училися, а решта до підручників не заглядала, лекції розуміла мало, ходили складати іспити по кілька разів, готуючися до них по своїх і чужих записах»¹¹⁹.

Ліквідація цієї проблеми покладалася на колективи ВНЗ — пропонувалося, наприклад, взяти культшефство над підприємствами, відкривати гуртки для відстаючих в навчанні, організовувати додаткові заняття, щоб уникати відсіву та залишення на другий рік. В інститутах запроваджувалися консультації і репетиторські та ударні групи для здачі «хвостів». У ХТІ, наприклад, «усіх студентів спецнабору, які майже півроку байдикували, сумлінні викладачі ґрунтовно перевірили, розбили на групи, за рівнем знань, і почали диференційоване навчання. Програма була складена так, щоб до середини другого курсу всі групи спецнабору наздогнали основний курс і могли вчитися далі за єдиною програмою»¹²⁰. Такі заходи дещо сприяли налагодженню навчального процесу, з часом ці студенти змогли догнати основний курс і навчатися за єдиною програмою.

Про тисячників взагалі гуляли по інститутських аудиторіях анекдоти. Рівень їхніх знань оцінювався на «мідяний грош», «про це говорили по кутках та закутках, у коритарах і приміщеннях, означених невідомо чому двома нулями»¹²¹. Знаходилися навіть «мерзотні сміливці», які наважувалися порушувати питання успішності парттисячників на партійних зборах. Б. Красовицький згадував, що коли його однокурсник, маючи на увазі різну підготовку студентів, сказав, що «масло з водою не змішаєш», то це було сприйнято робітфаківцями і деякими іншими вихідцями із робітничого середовища як образа і репліці придали політичне забарвлення. Відразу ж було зібрано комсомольські збори, виступаючи різко розкритикували говірливого студента і в результаті його виключили з університету¹²². Для невстигаючих партисячників також організовували спеціальні групи для додаткового вивчення дисциплін, вони навчалися під час канікул і на початок семестру зуміли поставити «досить міцні заплати» на прогалини в своїх знаннях¹²³.

Багато студентів скаржилися на упереджене ставлення до них з боку викладачів. У листі студентів Харківського зернового інституту повідомлялося, що «з боку дирекції інституту ... є бюрократичне ставлення до колгоспників, докоряють різними словами. Викладачі грубо ставляться до студентів, матеріалу не роз'яснюють, говорять, що це потрібно знать давно, коли вони вперше його бачать (це так як викладач математики Струмінський і 4 група майже нічого не знає). Струмінський нібито був попом...»¹²⁴. Як бачимо, студенти намагалися пояснити негативне ставлення до них з боку викладача саме його «ворожим» соціальним походженням. Це є свідченням того, що значна частина студентів позитивно сприймала постанови влади і сумлінно намагалася їх виконувати, списуючи труднощі на діяльність всіляких «ворогів» і вірили, що в результаті це все «підє на користь країні»¹²⁵.

Для підвищення успішності та боротьби з прогулами широко використовувалися як методи адміністративного впливу, так і громадського. Досить популярними були «чорні дошки», на яких вивішувалися прізвища студентів і кількість прогуляних годин занять. На «червоних дошках» записувалися передовики навчання. У Київському енергетичному інституті виводилися щоденні графіки з відмітками про кількість хвостів, прогулів, запізнь, гарної успішності, які потім розглядалися і критикувалися в групах на конкретних прикладах¹²⁶. Аналогічні діаграми робились у багатьох ВНЗ, наприклад, діаграма Харківського будівельного інституту свідчила про те, що студенти за рік без поважних причин прогуляли 13 000 годин¹²⁷. А у Муздрамінституті, як видно із постанови секретаріату ХК КП(б)У від 14 січня 1932 р., за останні 2,5 місяці на 28 комуністів припало 338 академгодин прогулів, а на 136 комсомольців — 756 годин¹²⁸. Щоб запобігти таким явищам, виші Дніпропетровська запровадили так звані «п'ятихвилинки» — щоденні виробничі наради групи чи бригади, на яких підсумовувалася робота за день. За зразком Білоцерківського педагогічного технікуму надсилалися навіть прізвища студентів, які прогулювали заняття, «арапів» і невстигаючих з характеристиками до тих організацій, які направляли молодь на навчання¹²⁹. У деяких інститутах для боротьби з недоліками в організації навчального процесу випускалися гумористичні газети (в Дніпропетровському металургійному інституті — «Студентський крокодил» під гаслом «боротьба сміхом — не смішна боротьба», у Харківському будівельному інституті — «Перо о бок»)¹³⁰. Слід зазначити, що критика і самокритика схвалювалася стосовно рядових студентів, але не могла стосуватися комсомольських чи партійних лідерів, які використовували всі можливі важелі впливу, щоб інформація про їхню неуспішність не стала надбанням громадськості і не з'явилася в періодиці. Не поспішали «компрометувати активістів» і редактори стінних газет¹³¹. Прекрасно охарактеризована позиція партгрупорга, який «був і є найвідсталіший в навчанні і багато в чому навіть у політиці на курсі» в листі студента Шосткінського хімічного інституту О. Буслика до Й. Сталіна (3.04.1933 р.), в якому студент скаржився на переслідування і виключення із інституту саме через критику дій партійного керівництва¹³². Посідаючи найвідповідальніші посади у ВНЗ, такі «лідери» намагалися втримати владу у своїх руках, тому всі заяви про їхні «некомуністичні вчинки» оголошували контрреволюційними. Наприклад, секретар партосередку Одеського хіміко-фармацевтичного інституту Шимко тиснув на дописувачів, щоб зняли свої підписи з матеріалу про поведінку партійців, поданого до газети «Известия». Тих, хто не погодився це зробити — виключив з комсомолу та вишу¹³³.

Після запровадження диференційованої стипендії в інститутах також почали застосовувати економічні санкції, наприклад, зменшення норм забезпечення цілим групам, що допомагало звести прогули до мінімуму. Разом з тим, такі заходи сприяли появі занепадницьких настроїв, оскільки «члени партії розцінювали диференційовану стипендію як змазування класового принципу комплектування вузів»¹³⁴.

Різноманітні заходи в результаті сприяли покращенню відвідування і якості знань. Наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті у 1928/29 н.р. відвідування лекцій в середньому становило 30%, у 1929/30 н.р. — 55%, у

1930/31 н.р. близько 80%. Зменшилася кількість другорічників, яких нараховувалося 40 чоловік¹³⁵. Статистичні дані різних інститутів щодо успішності надзвичайно суперечливі, часто ВНЗ критикувалися за «пряме викривлення дійсності», тобто завищення показників успішності, як, наприклад: «Харківський машинобудівний, технологічний, Київський енергетичний, транспортний показують 52–60% студентів з успішністю «відмінно» і «добре», 35–40% — задовільно, 2–4% — незадовільно. Можливо перебільшення?»¹³⁶.

Діячі Наркомосу намагалися домогтися підвищення успішності студентів за допомогою організації соцзмагання, ударництва та буксирів. Основна маса викладачів і студентів легко засвоювали нехитру науку пристосування до вимог партії, тож коли проаналізувати тисячі їхніх договорів із різних навчальних закладів, знайти бодай незначну відмінність у них просто неможливо. Відрізнялися ці угоди лише тим, що напроти оцінок ставилася інша дисципліна, а суть визначалася риторикою того часу: «Имея в виду необходимость подготовки высококвалифицированного специалиста, лучшего в мире, я, студент такой — то, беру на себя такие обязательства»¹³⁷. Професори записували, що зобов'язуються акуратно відвідувати лекції, добре читати курс, тобто те, що вони мали робити і без соцзмагання. В основному, змагалися по шаблону. За звичай на початку семестру профорг чи комсорг просили студентів скоріше написати зобов'язання і вважали свій обов'язок виконаним¹³⁸. Директор Харківського авіаційного інституту Г.Петров у листопаді 1931 р. повідомляв секретаріат ЦК КП(б)У, що секретар партколективу цього вишу «жодного разу не перевіряв результатів соцзмагання і ударництва, тому далі формального заключення договорів справа не пішла», натомість він «займався підсижуванням і грою у систематичне пришивання «ухилів». Сам не йшов вперед і інших не пускав»¹³⁹. Тож студентські договори на соцзмагання нерідко звучали анекдотично, як, наприклад: «Зобов'язуюсь отримувати «відмінно» з тих предметів, з яких викладачі поставлять мені відмінні оцінки»¹⁴⁰.

Разом з тим соцзмагання і в подальшому визначалося «основною формою боротьби за завоювання провідної ролі комсомолу в навчанні»¹⁴¹. Серед інших форм такої боротьби з'явилися всілякі конкурси, наприклад, на старших курсах — на кращий проект, на молодших — на кращий конспект. Критикувалася схоластичність індивідуальних договорів, добивалися їх конкретизації. Засоби масової інформації доносили героїчні сюжети про студентів — ударників, на яких повинна була рівнятися молодь: Марія Демченко, Марина Гнатенко, Марина Глоба, Аркадій Мікуніс. Ударники виробництва, вони мали стати прикладом для наслідування і в навчальних закладах, щоденно особисто доводити, що в житті завжди є місце подвигу. Як із рогу достатку, на них сипалися різні почесті, нагороди, привілеї. Вони ставали депутатами Верховної Ради, вступали до лав ВКП(б). Для таких героїв створювалися всі умови для нормального навчання, тож можна було бути зразком і перекривати рекорди «на славу рідній країні, на страх ворогам». Наприклад, для М. Демченко у Київському сільськогосподарському інституті в професорському корпусі було відведено «окрему чудово обставлену кімнату»¹⁴². На соцзмагання вона викликала свого брата, червоного командира Йосипа Демченка, зобов'язавшись «показати найкращі зразки навчання, а брат — добитися відмінних показників у всіх видах бойової

підготовки»¹⁴³. Такі сюжети дійсно справляли велике враження, та все ж молодь вже тоді починала «відчувати якусь фальш у тих славослов'ях, що звучали навколо...»¹⁴⁴. Серед студентства спостерігалися «тенденції протистояння організованим формам навчання (ударництво, бригади тощо), ставки на самоплив, боротьба проти темпів навчання, проти скорочених термінів навчання...»¹⁴⁵. А котрийсь із відчайдушів відреагував на заклики до ударництва з гумором — зварив у окропі дев'ять раків, а десятого розіп'яв за клешні, повісив на стіну і написав: «Хотів виконати п'ятирічку за чотири роки, та здох!»¹⁴⁶.

На початку 1930-х рр. отримала розвиток практика прикріплення успішних студентів до невестигаючи, за студентською термінологією — «буксири»¹⁴⁷, хоч вони і не вважалися основним навантаженням по громадській чи партійній лінії¹⁴⁸. Заняття були індивідуальними і проводились в позаурочний час. Багатьом талановитим, але малопідготовленим людям така форма допомоги була дійсно корисною, вони підтягувалися і могли навчатися разом з іншими. «Під час підготовки до екзаменів у мене було багато клопоту з моїми підопічними по «буксиру», — писав Б. Красовицький. Ми збиралися в порожніх університетських аудиторіях і рішали задачі з математики, або я приїжджав в гуртожиток, де вони жили, і ми там допізна «вгризалися» в науку. На екзамен я приходив разом з ними, а йшов останнім, щоб допомогти їм в тяжку хвилину»¹⁴⁹. Це, звичайно, в ідеалі. А в дійсності не всі прикріплені до «буксиру» приходили на додаткові заняття, а потім ще могли й звинуватити успішних студентів в тому, що вони їм не допомагають¹⁵⁰. Практика буксирів протрималася недовго. Після введення диференційованих стипендій і відміни бригадної форми роботи встигаючі студенти почали масово відмовлятися від взаємодопомоги відстаючим¹⁵¹.

Та які б заходи не застосовувалися, надзвичайно важко було добитися добрих успіхів в умовах постійних «проривів», коли студенти замість навчання марно витрачали час і енергію через неузгодженість дій чиновників і дирекцій інститутів, які намагалися будь-що виконати численні абсурдні, але ідеологічно витримані накази. Візьмемо для прикладу організацію навчального процесу III курсу автомобільного факультету Харківського автодорожнього інституту: з 1 липня до 1 вересня 1932 р. студенти перебували в таборах. З 1 вересня по 10 жовтня вони були у відпустці, після якої їх відправили на практику в колгоспи, але практика ця виявилась зірваною, «так що студенти раніше терміну повернулися у Харків і були розміщені по гаражам, але оскільки робочими місцями вони не були забезпечені, то цю практику вони відбували в якості глядачів і це продовжувалося до 1 січня. До 20 січня вони були у відпустці. З 20 січня по 1 лютого вони занімалися в інституті, а з 1 лютого, в результаті аварії опалення в гуртожитку, студенти були переведені на прожиття в інститут і заняття були перервані на місяць. 20 лютого вони були мобілізовані на посів-кампанію, де більшість з них залишалася до 15 квітня. В результаті — весь навчальний рік виявився зірваним»¹⁵². Як в таких умовах можна було вчасно здати всі предмети, залишається лише здогадуватися.

Різноманітним був вишівський ландшафт щодо організації навчання. Ще з 1920-х рр. керівництво Наркомосу і актив пролетарського студентства розгорнули широкий наступ на традиційні методи викладання, сподіваючись, що саме дальтон-план дозволить реалізувати поставлену мету «завоювання вищої

школи», зменшуючи роль професора до рівня простого консультанта. З початком наступного десятиліття розпочалася небувала перебудова навчального процесу на основі бригадно-лабораторного методу, завдяки якому навчання мало перетворитися на колективні практики. У Сталінському гірничому інституті, наприклад, у 1930 р. на бригадно-лабораторну проробку було переведено дві групи студентів, а з осені 1931 р. — декілька курсів. Оскільки, як зазначалося у звіті, цей метод цілком себе виправдав, з 1 січня 1932 р. всі студенти були розділені на 190 бригад¹⁵³ (Основною учбово-виробничою одиницею в інститутах залишалися групи, які були розділені на академічні бригади по 4 — 6 чоловік). Академічні бригади після шестигодинного заняття в стінах інституту, щоденно ввечері проводили (за термінологією того часу — «переводили») бригадні заняття в гуртожитку, в середньому по три години. Бригади мали окремий план і розклад опрацювання матеріалу і ввечері, від 18 до 21 години, згідно з календарним планом, кафедри повинні були залишати викладачів для консультацій.

Оскільки більшість навчальних закладів «опинилися в хвості боротьби за реконструкцію навчального процесу», велика робота у них присвячувалася боротьбі з «консерватизмом викладачів з переведення на активні методи викладання»¹⁵⁴. Суть нових методів навчання більшість викладачів і студентів просто не могли усвідомити, вони так і залишилися для них таємницею. Наприклад, у Харківському машинобудівному інституті проф. Терещенко розпочав заняття такою заявою: «Одверто кажучи, з новою метою я обізнаний не дуже добре. Але суть її така: я даватиму завдання, ви самі мусите їх проробити, а мені лиш доведеться спитати, що ви знаєте»¹⁵⁵. Жодні наявні у нашому розпорядженні спогади, крім негативних емоцій, нічого доброго про революційні методи навчання не говорять. «На жаль, вклинився лабораторно-бригадний метод. Не бажаю зараз про нього говорити. Він багато нам напортив», — писав Д. Горdevський¹⁵⁶.

Щоб якось налагодити навчальний процес за новими методами, київські ВНЗ — Фізико-хіміко-математичний, Текстильний, Енергетичний інститути та інші, робили «розвідку перебудови навчального процесу по інших вишівських центрах Союзу (Ленінград, Москва, Одеса та інші), надсилали туди бригади, налагодили вимін матеріалом»¹⁵⁷. Журнал «Студент революції» організував поїздку до Ленінграду, де з весни 1931 р. почали перебудовувати роботу за бригадно-лабораторним методом.

Спочатку інститутам рекомендувалося комплектувати бригади за принципом якісної неоднорідності. Про це, наприклад, свідчать спогади студента Харківського технологічного інституту М. Москвіна¹⁵⁸. Згодом такі бригади були ліквідовані, «щоб ліквідувати зрівнялівку по групах, так зване рівняння груп на середняка». В низці інститутів деякі бригади почали комплектуватися за принципом якісної однорідності, в інших принципово залишалися старі неоднорідні бригади. Колишня студентка Житомирського робітфаку Н. Гессе згадувала, що бригадно-лабораторний метод — «річ страшна сама собою, оскільки оцінки виставлялися на бригаду. Бригади формувалися частіше за одноякісними принципами. Але у нас проводився експеримент, і їх сформували за різноякісним принципом. Оскільки я була першою студенткою робітфаку, мені дали

найвідсталіших, з якими нічого не можна було зробити ... Що-небудь втовкмачити їм було неможливо... Я навчалась краще за всіх і перевалювалася з двійки на трійку»¹⁵⁹.

Оскільки бригади вимушені були працювати темпами найслабішого, завдання з усіх дисциплін, що розраховувалися на темп середньої чи сильної бригади, систематично не довиконувалися: «Не підеш же вперед, коли слабкий товариш не засвоїв матеріалу. Через це темпи всієї групи знижуються до мінімуму. Про якість проробки нема що й говорити. З матеріалом тільки знайомляться, але не опановують його» — писалося в газеті Київського фізико-хіміко-математичного інституту¹⁶⁰.

Враховуючи низький рівень знань студентів, все частіше акцентувалося на піднесенні самостійної ролі і персональної відповідальності студента за знання, на диференційоване керівництво педагога окремими бригадами: «Останнім часом питання про склад бригад дебатовалося в інституті і ми дійшли до висновку, що бригади повинні бути однорідні за своїм складом. Цей принцип ми і гадаємо здійснити на початку нового навчального року»¹⁶¹. Всі ці акценти з'являлися після чергових постанов влади про перебудову навчального процесу, якщо хтось наважувався критикувати бригадні методи навчання самостійно, то це розцінювалося як «вилазки індивідуалістів». Дописувачі, наприклад, пропонували «відбити спроби» зірвати застосування бригадно-лабораторного методу студенту Київського медінституту Слободянику, який наважився критикувати бригаду, що «нічого не дає» а «лише заважає працювати, відбирає багато часу тощо»¹⁶². Всіх, хто намагався критикувати нові методи викладання та обліку знань, як правило, виключали із ВНЗ. Н. Гессе відзначала, що коли вона на зборах виступила з такою критикою, то «була відразу ж виключена, тоді вперше, але не востаннє — за спробу дискредитувати соціалістичні методи навчання»¹⁶³.

Питання впровадження нових методів навчання неодноразово розглядалися на студентських зборах чи засіданнях предметних комісій різного рівня. Іноді на них доходило до анекдотичних ситуацій, коли професори, наперед знаючи про критику їхніх методик викладання, ще перед такими зібраннями просили слова і, як професор Київського ІНО І. Шаровольський, заявляли: «Товариші! Ото все, що ви про мене говорите, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції»¹⁶⁴.

Не в змозі подолати протидію професури нововведенням, влада піддавала лекції нищівній критиці, називаючи їх «мертвим капіталом», «старим багажем», власники якого «лишилися далеко позаду епохи, і не доженуть її, бо догнати не можуть (багаж тяжить назад), а часто й не хочуть»¹⁶⁵. Професуру називали «гарними горлянками для поширення шовіністичних ідей»¹⁶⁶. Весь час переконувалося, що лекції — це знаряддя калічення майбутніх фахівців¹⁶⁷, що коли їх слухаєш, «то забуваєш, що існує радянська влада»¹⁶⁸. Раз по раз в періодиці з'являлися дописи, які мали донести до читача думку, що «лекції являються самым подходящим местом для того, чтобы выпастся и несколько часов ни о чем не думать»¹⁶⁹, що всім без винятку студентам слухати їх нецікаво. Для прикладу наведемо опис лекції відомого мовознавця, професора Одеського ІНО О. Томсона: «В аудиторії тихо. Одноманітно, мов краплі обридлого осіннього дощу, падають слова лектора. Не зупиняючись і не підносячи голоса, не при-

скорюючи й не загаюючи темпу, він читає чергову лекцію... На задній лаві, приспані нудьгою, мирно хроплять студенти. Дехто із захопленням читає книжки. В кутку молодий поет закінчує недописані вірші...»¹⁷⁰. Можливо, хтось і писав вірші, бо, як відмічав С. Олійник, у ті часи студентська молодь якось по-особливому захоплювалась літературою, зокрема поезією, тому часом бувало, що котрийсь із майбутніх поетів, «загорівшись» якоюсь темою, писав вірші на лекціях, сівши десь у задньому ряду. Тож коли одного разу викладач підняв такого студента — поета П. Педу, щоб той додав щось про аналізовану ним теорію криз, останній відповів: «Можу, професоре, додати що ... у мене сьогодні теж криза!», а через декілька днів склав на відмінно цей розділ¹⁷¹.

Слабопідготовленому пролетарському студентству лекції професорів старої школи, як правило, були складними для розуміння і, можливо, саме з цієї причини вони часто погано відвідувалися чи навіть ігнорувалися, а не тому, що студенти «не мають бажання ритися в професорському багажі»¹⁷². Разом з тим, запровадження реформаторських методів викладання було проявом революційної «девальвації» особливого статусу професорської корпорації. Діячі Головпрофосвіти, слідуючи за західними інноваціями на ниві освіти, намагалися тим самим звести до мінімуму безпосередній контакт студентської аудиторії з «ненадійною» професурою¹⁷³.

Незважаючи на постійні вказівки щодо запровадження бригадно-лабораторної проробки дисциплін, «стара» професура намагалася продовжувати стару традицію — утворювалися «хатні школи», «гуртки», студенти запрошувалися до них додому для роботи або для складання іспитів чи заліків. У таких гуртках можна було зустріти й студентів-комсомольців. Іноді саме такі візити справляли незабутні враження на молодь, змушували задуматися над протиріччями дійсності. Як згадував Ю. Шевельов, професор Харківського ІНО Олекса Ветухів радо приймав у себе вдома студентів, позичав їм книжки для доповідей, тому «чого він не навчив нас у своєму курсі, Ветухів доробляв своїм образом, побутом, мовою»¹⁷⁴. Часто збиралися студенти і на квартирі проф. П. Соловйова, де вони не лише розмовляли про математику, літературу чи обговорювали останні повідомлення газет, а й слухали музику та співали¹⁷⁵. А от професор Київського ІНО М. Грунський мав звичку приймати від студентів екзамен у себе вдома. Під час розмови він пригощав чаєм, але якщо студент не знав предмет, говорив: «Приємно було з вами чай попийти, ось нате вам книжки, прочитайте і приходьте: тоді ще чаю поп'ємо!» Зрозуміло, що невдаха після такого «чаю» вискакував від професора як ошпарений і вже на другий раз приходив у всеозброєнні¹⁷⁶. Звичайно ж, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків»¹⁷⁷, а вже на третьому курсі підтримує їх¹⁷⁸. Тому практика занять і здач предметів вдома у викладачів не схвалювалася, вона з кожним роком все більше визнавалася місцем для підготовки «петлюрівського молодняка»¹⁷⁹.

У зв'язку з гострим дефіцитом на кадри, з метою прискорення темпів підготовки спеціалістів, відповідно до рішень листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р., було «усунуто» вагомі перешкоди на шляху до забезпечення народного господарства висококваліфікованими спеціалістами: скорочені тер-

міни навчання у ВНЗ, скасовано дипломні роботи, заліки, ліквідовано окремі дисципліни чи скорочено час на їх опрацювання¹⁸⁰. З цього часу студентам уже не доводилося по декілька разів здавати дисципліни — їх ніхто не мав права «погнати», навіть коли вони нічого не знали. Викладач у кращому випадку міг сказати: «Ви нічого не знаєте, але я вам зараховую!»

Облік знань мав проводитися повсякденно на бригадних заняттях, під час консультацій та по складених конспектах. На основі конспекту, який перевірявся викладачем, встановлювалася якість засвоєння матеріалу студентом¹⁸¹. Екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Відповідав за знання своєї бригади призначений бригадир. Як згадував Ю.Кобилецький, перевірка знань проходила приблизно так:

«Викладач: Вивчили матеріал?

Бригадир: Вивчили.

Викладач: А як вивчили?

Бригадир: Ішук на «5», Масенко — на «4», Майстренко — на «3».

Викладач: — Ну що ж, так і поставимо!»¹⁸².

Тривалий час у студентських матрикулах замість оцінок ставилося «зараховано» (за 4-х бальною системою: дуже добре, добре, задовільно, незадовільно, облік знань почав проводитися з 1932/33 н.р.) Для полегшення участі студентів деякі викладачі використовували щось на зразок сучасних тестів — наприклад, під час заліку з математики видавали тексти, в яких студенти мали підкреслити потрібну відповідь, а інші диктували студентам зміст теми, включаючи те, що треба написати в дужках. У разі, коли хтось із студентів протестував проти такої методики прийому заліків, більшість мала негативні результати, та, констатуючи цей факт, викладач все рівно говорив: «Усім зараховую»¹⁸³.

Викладачі постійно перебували під шквалом критики за «лібералізм» у відношенні до оцінювання знань, чи навпаки, за надмірну вимогливість. Так, коли професор Одеського будівельного інституту Кіель виставив майже всім студентам «добре і відмінно», то «всеєю громадськістю інституту цей вчинок засуджено», а викладача математики Полтавського інституту інженерів сільськогосподарства Поповича, навпаки, звинувачували у тому, що він «довів в своїх групах відсоток невстигаючих до 24%»¹⁸⁴. У Дніпропетровському гірничому інституті критикували професора, який, запитавши двох-трох студентів, зараховував звіти всій групі, заявляючи при цьому: «Зараховую тому, що ми проводимо заняття за новими методами»¹⁸⁵.

Так поступово втрачався контроль за індивідуальною підготовкою студентів, що було просто знахідкою для прикриття «колективом» некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет. У цей час, як ніколи, у вищих навчальних закладах розвинулося «арапництво». Так, 12 квітня 1929 р. до профкому Харківського геолого-землеустрійного інституту надійшов лист від групи студентів четвертого курсу агрономічного факультету, які відмовлялися складати залік разом з М. Коваленком. Перебуваючи в одній бригаді з більш встигаючими студентами, у разі, якщо викладачі відмовлялися зараховувати йому предмет, цей студент нервово й голосно заперечував: «Я знаю більше від цих товаришів і Ви мені не зараховуєте. Я не погоджуюсь з таким методом заліку ...». У результаті М. Коваленко декілька разів таким «методом» скандалів

отримував залік, зокрема у професорів Белоніна, Шебаліна, викладачів Фомюк та Соловейчика¹⁸⁶. Було помічено багато фактів, коли студенти складали звіти навіть без всякої підготовки. Всього дванадцяти годин вистачало особливо «талановитим» для підготовки і здачі німецької мови, за один-два місяці вони умудрялися здати від 20 до 30 звітів. Деякі студенти могли зовсім не працювати над матеріалом, користуючись наслідками роботи своїх товаришів, бригадирів тощо. Застереження досвідчених педагогів негативно сприймалися з боку представників комсомольських організацій¹⁸⁷. Лише в поодиноких випадках такі явища ставали відомими поза межами інститутів, обговорювалися і засуджувалися: у радянської молоді з такими студентами не могло бути нічого спільного¹⁸⁸.

Повсякденність свідчила про інше: студенти «підчищали» журнали¹⁸⁹, використовували «методи» скандалів, підкупу більш встигаючих і здавали дисципліни без необхідних для цього знань. Практикувалося також складання предметів більш встигаючими студентами за відстаючих. Це явище яскраво описується в оповіданні Ю. Шовкопляса «Неприємності», герой якого — студент Черник, складав іспити за інших за гроші — з кого брав 8 карбованців, а з ким і за червінець домовлявся: «Ти ж знаєш, що за звіт менш як півтора карбованці не беру. Це з приятелів, а так більше. Зараз без економічного прорахунку жити не можна — це ще Ленін висловив. ... Ну, звичайно, ризикуєш, але ж і мені нових штанів хочеться. Хіба ж професори всіх можуть запам'ятати?»¹⁹⁰. Поширеною також була практика, коли студенти за гроші (4–5 рублів за день роботи) наймали так званого «китайця» чи «японця», в залежності від того, яку частину дипломного проекту потрібно було зробити¹⁹¹. В кінці 1930-х рр. також неодноразово з'являлися в періодиці дописи про те, що в багатьох інститутах дипломні проекти виконувалися не самими дипломниками, а «за особливу таксу» іншими студентами чи особами. «Сигнали, що з'явилися в пресі, свідчать, що недостойні наших радянських вишів звичай з'являються не лише при виконанні дипломних робіт, але й при складенні іспитів, заліків і при виконанні контрольних робіт»¹⁹².

Фіксувалися випадки тиску на професорів, особливо наділених повноваженнями по партійно-комсомольській лінії. Наприклад, 80 студентів II курсу Дніпропетровського медінституту просто списали завдання з хімії і примусили викладача зарахувати його¹⁹³. Не підвищилась відповідальність студентів і після розгляду цієї справи і виключення із інституту дев'яти із них, в тому числі і партгрупорга. Виключали студентів із інститутів і за виставлення собі фальшивих оцінок, «Студент революції» неодноразово вказував на «підробку зарахувань» студентами¹⁹⁴. Цей та аналогічні випадки вважалися «рештками старого дореволюційного ВИШу», а критика писала, що «студенти такі, коли не зовсім вивелись, то виводяться»¹⁹⁵. «Ганебними традиціями дореволюційної школи» вважалися також шпаргалки, підміна виданих завдань на екзаменах, використання чужих конспектів.

Бригадно-лабораторна система, яка дозволяла завжди отримати необхідну консультацію і повністю використовувати можливості «колективної проробки» матеріалу при найменших затратах, могла бути дійсно більш зручною для молоді, яка не мала необхідної освіти. Проте на практиці, в умовах їх

несприйняття, незрозуміння, різного рівня підготовки студентів і слабкої матеріальної бази навчальних закладів, ці методи доволі часто перетворювалися на пародію лабораторної проробки матеріалу. Досить навести, наприклад, випадок у Кам'янецькому ІНО, коли викладач залишив студентів самих для вивчення, сказавши їм: «Уявляйте, що я присутній». Молодь швидко зорієнтувалася у ситуації, залишивши аудиторію: «Краще ми підемо теж у своїх справах, а він хай уявляє, що ми працюємо»¹⁹⁶.

Корінні зміни в методах навчання сталися після рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р., яким було ліквідовано бригадно-лабораторний метод і підвищилась роль лекцій з подальшим вивченням матеріалу в академічних групах. Після цієї постанови у лексиконі студентів з'явилося і слово «сесія». Вони стали проводитися двічі на рік з індивідуальною оцінкою знань студентів. До цього часу студенти знали лише про сесії ВЦПК і важко було надати цьому слову специфічно вузівського значення — кожен уявляв його по-своєму. Відновлювалося виконання і захист дипломних проектів¹⁹⁷. Навчальним частинам пропонувалося організувати групи за принципом «сильних — до сильних». Виключне значення надавалося і лекції, але підкреслювалося, що «завдання її були не ті, що були в старій школі, чи то при лабораторно-бригадній методі. Дати студенту повний, справді науковий, систематичний виклад теми, без перебільшеної деталізації розділів теми, дати низку методичних вказівок, показати розгорнуту критику буржуазних теорій з цього питання — головне завдання лекції»¹⁹⁸.

Студентство сприйняло цю постанову неоднозначно. Частина схвально, отримавши гарантії нормалізації навчального процесу, серед інших фіксувалися «нездорові і контрреволюційні настрої». Наприклад, окремі студенти Сталіно негативно прийняли постанову, висловлювали своє незадоволення і боялися того, що «повертаються старі шкільні порядки — зачоти, екзамени і т.і, а це значить, що робітникам не вчитись в школі»¹⁹⁹. В Дніпропетровську молодь відмовлялася здавати заліки, велися розмови про «неможливість вести громадську роботу у зв'язку з боротьбою за якість навчання»²⁰⁰.

У 1930-ті рр., як і раніше, масовий характер мали дві крайнощі у студентів: «або голий академізм і на цій підставі відрив від партійного життя, громадської роботи, аполітичність, або навпаки — перевантаження партійно-громадською роботою, відставання, хвости, другорічництво тощо»²⁰¹. З метою покращення успішності, з 1934/35 н.р. громадські навантаження намагалися якось впорядкувати: кожен студент зобов'язаний був мати лише одне навантаження, як виключення — два²⁰². З академічно невстигаючих їх взагалі повинні були знімати. Для самостійної академічної роботи студентам мали відводити три вільних вечора на шестиденку. Звичайно ж, ці норми не витримувалися. Наприклад, у Миколаївському кораблебудівному інституті, як видно із річного звіту НКО, по одному навантаженню мали 48% студентів, по два — 36%, по три — 10%, по чотири — 6%²⁰³.

Багато часу продовжували забирати всілякі збори, що скликалися навіть у вихідні дні²⁰⁴. У Харківському інженерно-економічному інституті люди умудрялися засідати не до 22–23 години вечора, а до 2–3 ночі, причому спочатку відбувалися комсомольські збори, потім — бюро. Це стало приводом для постанови ЦК ЛКСМУ, якою заборонялося засідати пізніше 22 годин вечора²⁰⁵.

Партійні збори пропонувалося проводити два рази на місяць, комсомольські — один раз, а збори громадських організацій — раз у квартал²⁰⁶.

Успішне поєднання всіма студентами академічної і громадської роботи так і залишалося на рівні утопії, а комсомольські активісти, як правило, навчалися гірше за інших. Навіть Люся Любарський (Харківський університет), який мав лише п'ятірки, після обрання його секретарем став відставати²⁰⁷. Інструктур Київського міського ЛКСМУ наводила аналогічні приклади. На нарадах відзначалося, що «похвалитись авангардною роллю комсомольців в навчальному процесі не можна»²⁰⁸. Рівень навчання комуністів і комсомольців у ВНЗ неодноразово ставав приводом для обговорень. Наприклад, у постанові бюро Харківського міського партійного комітету від 19 квітня 1936 р. говорилося, що «в більшості студенти-комуністи не посідають провідної ролі в оволодінні науки, а відстають в успішності». В цей час відставання у навчанні почали розцінювати як порушення основної вимоги статута — авангардної ролі комуністів на виробництві, тому пропонувалося заслухувати на засіданнях пояснення відстаючих і намічати конкретні заходи щодо ліквідації боргів, а також створити належні умови, щоб комуністи були кращими у навчанні²⁰⁹. Вирішити проблему у досліджуваній період так і не вдалося. За даними 19 навчальних закладів Харкова за 1936/37 н.р., відмінників у них було 4,6% у відношенні до всіх студентів, серед комуністів — 3,2%. У деяких ВНЗ відмічався вищий відсоток неатестованих комуністів, ніж безпартійних, тому в більшості ВНЗ авангардна роль комуністів у навчанні так і не була забезпечена²¹⁰. У Харківському медичному інституті, наприклад, комуністи-студенти посідали останнє місце за успішністю, особливо незадовільне становище відзначалося на I курсі, де з 37 комуністів 30 мали одну — дві незадовільні оцінки. А з 105 членів партії в інституті був лише один відмінник²¹¹. Деякі комуністи традиційно теоретично обґрунтовували своє відставання в навчанні: «Хто немає хвостів, той чужий елемент, що захоче своє минуле»²¹².

У цілому, ліквідація бригадно-лабораторного методу і перехід до звичайної форми навчання — лекцій і групових занять, роботи в лабораторіях, сприяли зменшенню кількості прогулів і підвищенню академічної успішності²¹³. Проте до кінця 1930-х рр. постійно фіксувався великий відсоток невстигаючих студентів, перш за все через недостатню підготовку абітурієнтів і слабу самопідготовку. Відміна поточних оцінок також не сприяла покращенню успішності, бо студенти відразу ж перестали працювати протягом семестру, а вчитися починали лише перед сесією. Тому у 1936 р. результати I семестру виявилися незадовільні: у Харківському державному університеті отримали незадовільні оцінки і були неатестовані 33,6%, в механіко-машинобудівному інституті — 35,5%. Великому фізику Л. Ландау, наприклад, за півтора роки жоден студент II курсу ХДУ (65 чоловік) не склав екзамен за I курс, а сам він, спілкуючись зі студентами фізико-математичного факультету, говорив, що буде дуже гарно, якщо з них закінчать університет хоча б 15%, «решта повинні будуть відсіятись»²¹⁴.

До кінця 1930-х рр. у звітах постійно вказувалося також на наявність в інститутах студентів із низькою загальною грамотністю. Анкетування, проведене у ВНЗ України, показало, що більшість зовсім не читали класиків не лише

зарубіжних, але й вітчизняних та російських. Наприклад, комсомолец III семестру Київського медичного інституту (листопад 1935 р.) С. Бейгельман нічого, «крім фахової літератури, не читає. За два роки перебування в Києві він жодного разу не був в театрах. В розмові він запевняв, що Євгеній Онєгін — це письменник, а на запитання, що ж він написав, відповів нерішуче: «Здається, “Война и мир”»²¹⁵. Таких прикладів можна навести багато. Причому аналогічні знання виявили і комсомольці — активісти, і відмінники. Студенти не знали географії, не мали уявлення про адміністративно-територіальний поділ СРСР, про головні країни світу²¹⁶.

Про ці та аналогічні факти неодноразово сигналізували небайдужі до своєї справи викладачі, та їхні сигнали були подібні до голосу волаючого в пустелі. І лише коли в травні 1935 р. Сталін кинув нове гасло: «Кадри вирішують усе», нарешті верхи звернули увагу на «великий недолік» при комплектуванні ВНЗ — на недостатню підготовку абітурієнтів. Зокрема, у спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою», прийнятій у червні 1936 р., зазначалося: «Замість ретельної перевірки знань кожного вступника до вишу, директори вишів, в гонитві за виконанням встановлених контингентів прийому, знижують рівень вимог до поступаючих. Внаслідок цього склад студентів засмічується малописьменними, випадковими людьми»²¹⁷.

Документи з історії академічної повсякденності справляють гнітюче враження. У ті тяжкі роки навчальні аудиторії заповнювалися з надзвичайним ентузіазмом і вірою, проте енергія молодості нещадно експлуатувалася, а ефективне вирішення проблеми організації навчального процесу заступалося словесною риторикою і гаслами. Позбавлені необхідної реальної допомоги, колективи вишів вимушені були самі вирішувати численні проблеми, у тому числі і найважливішу з них, яка прийшла разом із спецнаборами — надзвичайно низький рівень загальної освітньої підготовки пролетарської молоді. Масовим явищем стали другорічництво і особливо «хвости», загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. Серед тих, хто покидав навчання, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки спецнаборам. Викладачі вимушені були пристосовуватися до вимог партноменклатури, брати участь в експериментах з методами навчання та оцінювання знань, зараховувати дисципліни навіть у разі невиконання студентами елементарних вимог. У середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації, фіксувалися випадки тиску на викладачів, розповсюдженими стали різні форми «арапництва». Та, незважаючи на тиск і перешкоди, переважна частина «старої» еліти продовжувала працювати і віддавати свої знання молодому поколінню, зберігаючи неперервність наукових традицій, розвиваючи науку, сприяючи поступовому «переродженню» малознаючих, але зацікавлених в досягненні наук студентів.

4. «Свої» і «чужі» в студентському середовищі

Безкомпромісна боротьба партії зі своїми політичними супротивниками в студентському середовищі була невід'ємною частиною ідеології режиму, що складався в період НЕПу, режиму, що за багатьма параметрами був авторитарним і в кінці 1920-х рр. трансформувався в тоталітарну систему²¹⁸. В авторитарних суспільствах побутує спрощена система цінностей, що апелює до розмежування «своїх» і «чужих». Дихотомію «свій — чужий» вважають базовою для людської свідомості, вона лежить в основі формування національної і соціальної ідентичності²¹⁹. Природньо, що уявлення про «своїх» і «чужих» змінюється в залежності від епохи і культурної традиції. Радянська епоха наповнює ці категорії ідеологічним змістом. У цей час бути «своїм» означало, як відзначають дослідники, перш за все, бути рідними за духом, за ідеологією, за поглядами, а не кровноспорідненими людьми²²⁰, тобто рідним для себе вважати те, що є рідним для радянської дійсності. Бути «своїм» у студентському середовищі означало повну підтримку і відданість ідеям більшовиків, несприйняття і ненависть до інакомислення. Фетишизація власної позиції призводила до руйнації характерної для суспільства системи цінностей, коли, наприклад, дітям доводилося відрікатися від батьків. Студент IV курсу Полтавського сільсько-господарського інституту І. Щербань, дізнавшись, що його батько «підпав під куркульський вплив і по своїй несвідомості і некультурності виступив проти хлібозаготівель», не лише «засудив злочин батька перед пролетарською країною», а й з того часу перестав визнавати його батьком. У своєму листі до НКО 18 лютого 1930 р. студент написав, що він «зовсім відмовився від нього і назавжди розірвав з ним всілякі зв'язки. При чому цей злочин батька не був секретом для правління інституту, бо я зараз же повідомив про це ректора і надіслав листа до газет «Комуніст» та «Вісті»²²¹. Як бачимо, рідний по крові легко ставав чужим не лише в революційний час, опинившись на іншому боці барикад, коли навіть рідну матір, якщо вона стала ворогом, не можна було жаліти, а потрібно було знищувати: «В такие дни таков закон: Родную мать встречай штыком, Глуши ее прикладом»²²². За словами М. Хвильового, то була дійсність: справжня життєва дійсність — «хижа й жорстока, як згряя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуні»²²³. На цій єдиній дорозі і в 1930-ті роки «ворог» ще не був знищений, тож у публіцистиці заклиалося «мобілізувати увагу усієї громадськості на нещадну боротьбу з недобитками клясового ворога»²²⁴. Як і в перше радянське десятиліття, лексема «ворог» і в наступні роки вживалася найчастіше для визначення «чужих», це був узагальнюючий образ всіх противників соціалізму. Натомість кількість і склад їх став зовсім іншим — на перший план, за підрахунками лінгвістів, виходять різного роду опозиціонери²²⁵. «Класові вороги» — «куркульські елементи», буржуазія, тобто «колишні люди» також залишилися, але до їхніх лав постійно зараховувалися всі «незгодні». Тож «куркулем» враз ставав селянин-незаможник, а «найлютішим ворогом народу» — пролетар з діда-прадіда і навіть комсомолець чи партієць, тобто «свій» перетворювався на «чужого», варто було лише йому засумніватися у вірності рішень партії. «У комсомолі люблять «паять» справи, така вже його властивість»²²⁶, намагалися протистояти свавіллю одні, а інші, як наприклад, у Дніпропетровському гірничому

інституті, вітали «постанову дирекції про виключення зі складу студентів одвертих класових ворогів — антисемітів Ямпольського, Кордаднєва, Журавського та Левицького. Ямпольського, крім того, виключено з партії, а Кордаднєва — з комсомолу»²²⁷. Заодно ворогами стали також партійці А. Бухало і А. Остапенко за те, що «знали про дії зграї», але мовчали, розповідаючи про це між «близькими», а не донесли, куди слід. Класовим ворогом став і студент-партієць Харківського інституту профосвіти Котенко через розмови про стан сільського господарства, яке «зайшло в тупець, з якого немає виходу» та про хлібозаготівлі, яких ні за яких умов виконати не можна²²⁸. До нього приєдналися і інші члени осередку, які «знали і потурали йому».

В середовищі студентів регулярно за допомогою різних гілок партійно-державного апарату збиралася і аналізувалася інформація про настрої в суспільстві, ставлення різних його шарів до дій влади, хоч указувалось, що все ж облік настроїв та реагування на ті чи інші нездорові прояви «кепсько налагоджено»²²⁹. Незважаючи на небезпеку бути виключеними із інституту, на посилення політичного контролю, переслідувань і репресивні заходи, частина студентів і у цей період наважувалася обговорювати і давати свої оцінки питанням внутрішньополітичного життя: «Складність моменту полягала в тому, що ми продовжували вірити Сталіну, його ім'я сприймалося як символ того, що здійснювалося в країні. І все-ж тоді ми починали відчувати якийсь фальш в тих славослів'ях, що звучали навколо ...»²³⁰. Серед комсомольців спостерігалось поширення теорії на право сумніву²³¹. Крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, студенти протистояли організованим формам навчання (ударництву, бригадам тощо), виступали проти ударних темпів та скорочених термінів навчання. Серед них поширеним було байдуже, а інколи й активне негативне ставлення до соціально-економічних дисциплін, відмова від участі в громадському житті, академічна замкненість, аполітичність, незадоволена влада була і недостатньою боротьбою з «ворожою» професурою, що кваліфікувалося як «великий прорив правого опортунізму»²³².

Критичний погляд на життя сприяв тому, що в Дніпропетровському гірничому інституті стінгазети анонімно розписувалися «хуліганськими» та «контрреволюційними» написами чи «коментарями» до промови Сталіна, було поламано бюст Леніна, що розцінили як «наявність класових ворогів»²³³. У Харківському інституті радянського будівництва і права в 1-й групі III курсу 21 жовтня 1934 р. було знайдено портрет К. Маркса з надписом — «жид» та іншими нецензурними висловами. Раніше в цій же групі була намальована «контрреволюційна» карикатура на Сталіна²³⁴.

Неодноразово у ВНЗ з'являлися стінгазети антирадянського змісту. Так, студент робітфаку Харківського художнього інституту просторових мистецтв П.І. Клещев (Кліщов) видав примірник настінної газети «Анархист епохи», за що й отримав п'ять років концтаборів. Не до вподоби владі були і його вірші:

«Викурює Сталін: попів, куркулів,
І нас, супостат, підкурив»²³⁵.

Студент III курсу Валківського ветеринарного технікуму Олександр Кадигроб 16 вересня 1933 р. заповнив чистий бланк стінної газети «контрево-

люційними» віршами і розмалював ілюстраціями, за що і був виключений із технікуму²³⁶. Інший студент — Губський Петро, комсомолец, розірвав свій комсомольський квиток і заявив: «Сталін куркуль, куркулі всі в ЦК». Багатьох звинувачували у антипартійних розмовах, виключали із інститутів без права вступу в інші навчальні заклади за «цинічні анекдоти», до розряду «фашистських» потрапляли розмови про те, «що від колективізації померло багато селян»²³⁷.

Широкого розповсюдження серед студентів набули контрреволюційні анекдоти, антисемітські настрої. Вони фіксувалися у багатьох ВНЗ, крім того, з'являлася фашистська символіка і лозунги на зразок: «Хай живе фашизм»²³⁸. Свастику було виявлено, наприклад, на стінах Київського польського педагогічного інституту, до подвійних вікон вкинуті були хрестики²³⁹.

Навіть серед студентів-партисянчиків побутовали «чужі» настрої типу: «Не чіпайте мене, я хочу учитись», «Закінчу інститут — вийду з партії»²⁴⁰. В одній із груп мовно-літературного факультету КДУ 2 листопада 1934 р. на дошці була виявлена цитата із Т. Шевченка: «За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?». Ця подія набула великого розголосу через позицію комсомольців, які не вияснили, як цей надпис з'явився на дошці і не донесли куди слід, а натомість котрась із комсомолок розставила у цитаті розділові знаки. Згодом вона оправдовувалася: «Я дивилася лише на форму, а не на зміст»²⁴¹. Комсорг, побачивши написане, тихо витер дошку і також нікому нічого не сказав. Коли в парткомі його запитали про це, він відповів: «Я розумів, що ця справа потребує уваги і вияснення, але не хотів, щоб хто-небудь поза групою про це взяв»²⁴². Як бачимо, взнали, а далі — за відомим сценарієм: це питання відразу було розібрано у групі на комсомольському комітеті і пророблено у всьому університеті.

У відповідній записці про склад комсомольського активу вищих начальних закладів Харкова, із вибіркового обслідування двадцяти випадків виключень, майже половину студентів було позбавлено права навчання саме за розповсюдження «контрреволюційних анекдотів і ворожої агітації» (8 чоловік, чотири із яких були членами бюро факультетських осередків). Тих, хто приховав своє соціальне походження було 5 чоловік, за «ревізію політики партії» виключено шість чоловік, із них три — члени бюро, за побутовий розклад — один. Всього — вісім членів бюро²⁴³.

Щирий ентузіазм комсомольців, які горіли бажанням брати участь у соціалістичному будівництві, часом переростав у тверезе осмислення авторитарного режиму, що загрожував великим лихом країні в майбутньому. Свої роздуми одні могли довірити щоденнику, як, наприклад, комсомолец Т. Забара, який у березні 1932 р. записав такі рядки:

Під'їхав в Лубенщину, знов не пощастило
і тут голод такий самий, як на Харківщині
Послухаєш, люди плачуть, владу проклинають,
Прислухався, за що ж саме, — що хліба немає²⁴⁴.

Інший студент — комсомолец Крижанівський, свій вірш «Соловки» наважився прочитати на одному із університетських вечорів, за який отримав грім аплодисментів від студентської аудиторії та догану від ЦК ЛКСМУ. Ще більше владу обурював той факт, що «комсомольський комітет не намагався викрити

шкідливість цього вірша, а деякі члени бюро, в тому числі і культпроп комітету, до цього часу не розуміють. Рішення ЦК про засудження вірша не доведено до комсомольців»²⁴⁵.

Як провокація, було розцінено організований вихід всього студентства Харківського інституту профосвіти на поховання М. Хвильового. Студенти, залишивши лекції, почали збиратися біля виходу, що неабияк налякало секретаря партколективу²⁴⁶.

Позбавлення права на навчання чекало студентів, які наважувалися проголосувати проти рішення загальних зборів чи стати на захист своїх однокурсників, особливо коли їх звинувачували в опозиційних поглядах. Наприклад, коли студент III курсу Харківського інституту народного господарства Н. Цукерник на загальних зборах, які засуджували 13 «опозиціонерів», насмівився голосувати проти пропозиції виключити із інституту двох із них, а також проти доповнення до резолюції про міжнародне та внутрішнє становище, де студенти закликалися на боротьбу з контрреволюційною троцькістською опозицією, то відразу ж після цього «зухвалого» вчинку на одного опозиціонера в інституті стало більше. І ніякі доводи не допомогли йому — ні заява до правління ХІНГ, в якій він присягався у відданості ідеям партії і приєднувався до зазначеного доповнення, і запевнення, що він «вважає троцькістську опозицію за контрреволюційну і готовий вкупі з усім пролетарським студентством й працюючими підтримувати всі заходи Радянської влади й партії, що їх скеровано на боротьбу з цією опозицією»²⁴⁷.

2 лютого 1929 р. на засіданні правління ХІНГ Н. Цукерника разом із іншими студентами було виключено із інституту за те, що вони «вносили шкідливі політичні хитання» у товариство студентів і тим послабили виховну роль радянської школи...»²⁴⁸. Згодом неблагонадійного студента було заарештовано органами ДПУ і приєднано до групи студентів «опозиціонерів» цього ж інституту — С. Радовильського, Р. Лубенського, П. Новгородцева та інших, арештованих дещо раніше за розповсюдження друкованої листівки про хворобу Л. Троцького і проведення «антирадянської агітації»²⁴⁹.

Дійсність давала досить прикладів виключення студентів саме через негодження з думкою партосередку, але в кінці 1920-х рр. частина «опозиціонерів» все ж була звільнена з-під арешту і навіть отримала можливість закінчити навчання після каяття і подання відповідних апеляцій до влади, наприклад, згаданий нами Н. Цукерник. Тому частина активістів, пройшовши через арешти і слідство, після відновлення в правах тримала себе «більш замкнуто, ніж раніш», активно себе не виявляючи, намагаючись отримати освіту²⁵⁰. Інші назавжди залишали мрію закінчити навчання, намагалися вести менш помітне життя, бажаючи загубитися серед простого люду, вважаючи, що в інституті у них буде більше шансів на повторний арешт. Саме так вчинив студент Харківського медичного інституту О. Шатілов, син відомого професора П. Шатілова, ім'ям якого було названо першу в Україні студентську поліклініку. Заарештований 15 жовтня 1930 р. за «антирадянську агітацію і контрреволюційну діяльність» і звільнений «за відсутністю доказів» 1 грудня 1931 р.²⁵¹, О. Шатілов не став клопотатися про можливість закінчення інституту, хоч йому залишилося здати лише декілька екзаменів²⁵².

Нерідко після відновлення у правах студентів, колишні «опозиціонери» доводили свою відданість ідеям партії тим, що самі рішуче «чистили» студентські ряди від «чужих». Так, виключеного у 1928 р. з партії «опозиціонера-троцькіста», секретаря комсомольського осередку Київського інституту народного господарства С. Броневого (батька народного артиста Росії Леоніда Броневого), не тільки захистили від переслідувань, але й взяли на роботу до ... ДПУ. Згодом С. Броневи з гордістю відзначав, що «працюючи в ДПУ в Києві, брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, особисто заарештовуючи троцькістів, які очолювали опозицію в Інституті народного господарства та втягнули мене до опозиції»²⁵³.

У цілому на кінець 1931 р., підсумовуючи результати переслідування «троцькістів» у вишах, було відзначено, що в середньому з КП(б)У було виключено 9,8% незгодних, різні партійні покарання мали 14%, виключення із вишівських парторганізацій, а значить і з ВНЗ, становило 6,5%, а партійні кари мали 10,6%²⁵⁴.

Крім тиску і переслідування «чужих», завданням номер один партійних і комсомольських осередків ВНЗ в зазначений період залишалось «завоювання» студентства зсередини. Нейтралізація «негативного» впливу професури на студентство і в кінці 1920-х рр. була проблемою, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків»²⁵⁵, а вже на третьому курсі підтримує їх²⁵⁶. Більше того, студенти відкрито демонстрували своє співчуття викладачам, звільненим з-під арешту, наприклад, у Житомирському ІНО група студентів III курсу, у тому числі і комсомольців, зустріла оплесками викладача, заарештованого у справі СБУ і згодом звільненого²⁵⁷. У Київському польському педагогічному інституті після арешту двох «викладачів-контрреволюціонерів» серед студентів фіксувалися відверті прояви співчуття до них, збори аспірантів з приводу арештів пройшли надзвичайно мляво, при зовсім слабкій активності аспірантів²⁵⁸. Жорстка реальність наштовхувала на крамольні роздуми і навіть протистояння необґрунтованим вказівкам партосередків і пасивності більшості. Так, студент Дніпропетровського інституту народної освіти Заборовський, протестуючи проти виключення із комсомолу свого товариша М. Галушки, не зрікся від нього на зборах осередку і подав заяву до бюро, в якій написав: «Прошу мене виключити із комсомолу і дати можливість вільно мислити»²⁵⁹. Причому на загальних зборах його підтримали і проголосували за залишення в комсомолі 135 студентів. В Одеському політехнічному інституті під час виборів до Рад у 1929 р. «систематично зривалися гасла, стінгазети, плакати, накази», явка на студентські збори не перевищувала 40%, а на студентські вечори взагалі з'являлося менше десятка студентів²⁶⁰. У Запорізькому педагогічному інституті (1937 р.) «занедбана політико-виховна робота» — мали місце такі «ворожі» прояви, як зрив явки на жовтневу демонстрацію, коли з 1000 студентів з'явилося лише 150–200 чоловік. Також мали місце факти агітації проти мітингів з приводу викриття «контрреволюційної діяльності троцькістсько-зінов'євської банди»²⁶¹...

Та в ті часи більшість все ж намагалася не втручатися в перебіг подій, бо всі прояви індивідуальності, власне бачення і аналітичне ставлення до дійсності, а

особливо публічне висловлювання своїх поглядів не прощалося і відразу ж характеризувалося як «збочення вправо», «троцькізм». «Я ніколи й нікому не висловлюю оцих своїх думок, тому що я комсомолец, а комсомольцеві за це може дуже гарно перепасти як прихильникові правих...»²⁶² — записав у щоденнику студент Харківського зоотехнічного інституту М.Я. Афанасьєв 26 листопада 1929 р. Студенти боялися відкрито робити самі невинні речі, наприклад, у цьому ж щоденнику читаємо: «Після вечері взявся малювати Франка, але не закінчив, тому що боявся, щоб ніхто не побачив, чим я займаюсь...»²⁶³. А підтримувати тих, на кого обрушувався шквал критики, було ідентичним з визнанням себе «опозиціонером» чи «контрреволюціонером», тому в різного роду документах ми і зустрічаємось з мовчазною підтримкою більшістю безпідставних дій партосередків, трійок, легкої кавалерії та інших інстанцій, створених для «очищення» від «чужих». Істинні судді були далеко, а в інститутських аудиторіях сиділи і піднімали руки «за» самі звичайні, уже майже радянські студенти. Завершувалось формування наймасовішого типу молоді в радянських навчальних закладах — конформістського. «Ми вже далеко відійшли в ті роки від істинних (чи роздутих пропагандою) ідеалів післяреволюційної молоді, яка жорстко помилялася, але вірила в своє героїчне призначення. Більшовицька ідеологія змогла виховати покоління ентузіастів-романтиків, і здавалося, що цей процес піде й далі, але розвиватися він не міг, бо був не процес, а вибуховий поштовх, і далі, в тридцяті роки, та ж ідеологія виросувала вже не романтиків, а матеріалістів-прагматиків, бажала вона цього чи не бажала. Вступаючи в комсомол тоді, в тридцяті роки, ми були вже закінченими прагматиками»²⁶⁴.

З кожним роком зустрічалось все менше випадків бажання відкрито критично осмислювати все, що відбувалося навколо, але й мовчання, як ми уже зазначали, також не заохочувалося — така позиція характеризувалася як «примиренство». Протоколи засідань ЦК у студсправах про виключення та поновлення студентів рясніють висновками про позбавлення права на навчання через таку позицію. Наприклад, відмовлено в поновленні було студенту III курсу Одеського ІНО Липку, виключеному 25 червня 1930 р. за антисемітизм і за те, що «має зв'язки з дідичем свого села. Знає, де вчать діти останнього й відмовляється про це заявити (в той час заявляє, що цей дідич переслідував його під час гетьмана)»²⁶⁵.

«Студент революції» гнівно вимагав не виявляти короткозорості і карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації щодо «непевних» студентів. Наприклад, секретаря виконбюро Гусака, який «знав про те, що на робфаці вчиться Тарабан, батька й брата якого розстріляли за бандитизм» і не повідомив про це куди слід, пропонувалося обов'язково покарати²⁶⁶. Керівництво ВНЗ також повинне було в обов'язковому порядку повідомляти Народний комісаріат освіти про політичний стан навчальних закладів в таємному порядку два рази на рік (у жовтні і квітні), а також «про настрої лектури і студентства в окремих важливих випадках незалежно від встановленого терміну»²⁶⁷. Як слушно відзначив А.Ю. Рожков, атмосфера загальної підозрілості диктувала жорсткі правила гри: якщо сьогодні когось не викриєш ти, завтра викриють тебе²⁶⁸. Тому і голосували, і засуджували, і вичищали, а згодом і самі ставали «ворогами» і об'єктами такої ж моральної екзекуції.

«Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»²⁶⁹, — занотував у щоденнику академік С. Єфремов, оцінюючи ситуацію, що склалася у вищій школі наприкінці 1920-х рр. Вихід із цього «непроглядного мороку» бачився деяким студентам у самогубстві, наприклад, в Одеському сільськогосподарському інституті за чотири місяці трапилося п'ять самогубств²⁷⁰. Були самогубства і в інших ВНЗ та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав»²⁷¹. Так, коли студент IV курсу мехфаку Київського політехнічного інституту П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, в газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюрівець, що стратив собі життя... Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою участь в роботі щодо перевірки»²⁷². Заступник наркома освіти УСРР А. Приходько відзначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій у ВНЗ²⁷³. А в періодиці самогубців оголошували «дезертирами з загального фронту» і закликали «поставити це питання перед всією студентською організацією на весь зріст і зробити з цих фактів потрібні політичні висновки»²⁷⁴. Активний комсомолец, що користувався повагою всього курсу за свою доброзичливість, веселу вдачу, гарну успішність, був виключений із комсомолу і Харківського університету за приховання того, що батько в роки непу мав невеликий торговий кіоск на базарі. «У більшості із нас всередині проти цього все протестувало»²⁷⁵, писав Б. Красовицький, але це не стало на заваді виключенню. У відчаї студент прийшов на заняття групи і випив розчин ціаністого калію, намагаючись покінчити з життям. В лікарні його вдалося врятувати і, на радість студентів, відновили в університеті (але не в комсомолі). Гостро відчувачи фальшивість дій влади, деякі партійці відкрито заявляли на зборах про свою незгоду з генеральною лінією партії, намагалися розповсюджувати свої погляди серед партійців і комсомольців, шукаючи в них співчуття. Та стіна нерозуміння і мовчання, і, як наслідок, звинувачення у «шкідливості поглядів» і виключення з партії, досить часто ставали приводом для позбавлення життя²⁷⁶. Не маючи можливості протистояти тоталітарній системі, добровільно виходячи за межі буття, самогубці намагалися принаймні привернути увагу широкої громадськості до дійсного стану речей у суспільстві. Про вплив на саму систему говорити в цьому випадку не доводиться.

5. «Жодного чужого не лишати в вузах...»

У кінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту і надзвичайно широкий масштаб. До редакцій різних періодичних видань постійно надходили численні довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», зокрема, у газеті «Комсомолец України» повідомлялося, що редакції завалені дописами про «вовків в овечій шкурі»²⁷⁷. Студентство вимагало «генеральної чистки» ВНЗ від класово-ворожих елементів під гаслом: «Жодного чужого не лишати в вузах... Тих, хто затаїв своє лице, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку»²⁷⁸. В періодиці

студентів відкрито закликали доносити один на одного: «... треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»²⁷⁹. Періодичні видання того часу рясніють повідомленнями про численних «ворогів», тож справедливо зауважив «суворий аналітик доби» В. Підмогильний: «...Класовий ворог, це в нас на кожному заводі й у кожній установі ніби штатна посада, яку хтось та повинен займати»²⁸⁰.

У період першої п'ятирічки і сталінської культурної революції — у кінці 1920-х — на початку 1930-х рр., до соціального складу студентства ставилися ще жорсткіші вимоги, що пояснюється посиленням дискримінації «колишніх» у цілому. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох таких людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» — інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо²⁸¹. Генеральний секретар ЦК ВЛКСМ А. Косарев у 1932 р. закликав очистити комсомольську організацію «від елементів чужих і тих, хто вагається, розпалити гнів комсомольських осередків проти куркуля, проти куркульської агентури, проти того, хто є примиренцем до куркуля»²⁸².

Пропаганда класової ненависті призвела до погіршення становища «колишніх» та їх дітей. Таких з легкістю можна було виявити серед «своїх» студентів, потрібно було лише зняти з них «машкару». У цей час «колишніх» величали «вовками в овечій шкурі»²⁸³, «тарганами у шпарах»²⁸⁴, постійно акцентуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі». «Недобитки клясового ворога всілякими способами намагаються підірвати наше соціалістичне будівництво. Вони пролазять у всі шпарини, надівають найрізноманітніші машкари, щоб легше, щоб непомітніше шкодити»²⁸⁵. Вони надзвичайно сильні і небезпечні, їхні «совині сліди» десь загубились у технікумах та інститутах — «брудні, смердючі, мерзотні»²⁸⁶. Тому їх рекомендувалося викривати і знищувати.

Безпідставні звинувачення і виключення із ВНЗ були своєрідним знаряддям для підтримки серед студентів стану жаху і непевності. Характеризуючи студентський склад ВНЗ, тодішня пропагандистська машина безуспішно використовувала таку нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в масовій свідомості негативний образ «чужого» студента. Порівняння «чужих» студентів з тваринами є яскравим проявом зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. На думку дослідників, це був давній і надзвичайно ефективний прийом, споріднений з карикатурою і байкою²⁸⁷. Це підтверджується словами одного із студентів того часу, в майбутньому відомого літературознавця С. Крижанівського, який зазначає, що вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості»²⁸⁸.

Поспішаючи виконати накази вищого керівництва, партійні функціонери на місцях удосконалювали методи «чисток», пишаючись тим, що останнім часом перевірка соціального складу студентів отримала відповідне місце в роботі ВНЗ. 7 травня 1929 р. на нараді Волинського окружного партійного комітету пропонувалося проводити таку й надалі в плановому та систематичному порядку,

займаючись перевіркою соцскладу студентів у повсякденній роботі. Водночас вказувалося, що про всі виключення Правління вузів потрібно інформували загальностудентські збори і більше висвітлювали питання «чисток» студентського складу в періодиці²⁸⁹.

Суспільство було втягнуте у вир боротьби за «класову чистоту» пролетарських вишів. Обов'язково до програми роботи всіх комісій з чисток входило викриття соціального походження тієї чи іншої особи. Відповідно до постанов Наркомосвіти УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом»²⁹⁰ та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів»²⁹¹, було чітко визначено завдання перевірки соціального складу студентів. У постановах наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очистки ВНЗ від «чужого, ворожого нам елементу»²⁹². Було зазначено, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, виключати з інститутів, а студентів останнього курсу визнавалося недоцільним виключати, але позбавити їх стипендії, а коли вони вже її забрали — повернути гроші. Наприклад, студенту Одеського політехнічного інституту І. Блоху, який вже закінчив навчання, але ще не отримав диплома, комісія з чистки, вислухавши доводи «тройки» про соціальний стан батька зазначеного юнака, постановила не видавати диплома, доки він не заплатить за повний курс навчання в інституті²⁹³.

Відповідно до директив листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. про систематичне очищення інститутів від ворожих елементів, у ВНЗ створювалися спеціальні комісії з перевірки соціального складу студентства²⁹⁴. Паралельно були створені із представників комсомольського і партійного активу «тройки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити в цей період — «примазавшихся», студентів. Допомогали у розслідуванні окремих справ члени «легкої кавалерії». Засідання комісій проводилися регулярно, на кожному із них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація — відкрита та анонімна. У тих умовах, коли всі установи були наводнені платними і добровільними «інформаторами», важко було щось приховати, навіть у тому разі, коли приховувати було нічого. Як із рогу достатку, продовжували сипатися доноси на студентів. Наприклад, червоноармієць М. Ільїн, турбуючись про чистоту Дніпропетровського ІНО, 31 грудня 1929 р. писав: «За отриманими мною із дому відомостями про те, що при ІНО навчається і користується стипендією дочка при царизмі таємного агента жан-дармерії, а при білих — контррозвідки, який зараз в еміграції, Клеопатра Дмитренко. Вважаючи це явище недопустимим через те, що на її місце є багато кандидатів із робітників, прошу це в'яснити і застосувати відповідні заходи»²⁹⁵. Як свідчать документи, правління ІНО, отримавши цей донос, виключило К. Дмитренко із інституту, одночасно направивши Луганському окружному прокурору прохання підтвердити факти, викладені червоноармійцем. І лише коли перевіркою було встановлено, що «Дмитренко з 4-х років виховується в сім'ї робітника, в пролетарському оточенні, і батько не міг вплинути на її ідеологію», було прийнято рішення відновити її в складі студентів²⁹⁶.

Винятковими були випадки, коли правління намагалися спочатку розслідувати факти, наведені в дописах і не спішили виключати студентів. Наприклад,

в Одеський ІНО про студентку Н. Корнієнко весь час надходили відомості, що вона «дочка контрреволюціонера-жандарма, що її брат служив у білих й т.і.». У відповідь студентка надавала низку довідок, які свідчили, що її батько був учителем. Тож справа тягнулася більше півроку, що і спонукало правління у січні 1930 р. звернутися до Добровелічківського райвиконкому на Первомайщині, звідки була родом студентка²⁹⁷. І лише після того, як на місце було послано члена «легкої кавалерії», було встановлено істинний стан речей і Н. Корнієнко наказом по Одеському ІНО від 15 квітня 1930 р. була виключена із інституту «як дочка колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях»²⁹⁸.

Як показала практика ВНЗ, студенти продовжували виключатися апаратним порядком. Причини виключення так само мотивувалися не виразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть студентів старших курсів, навіть тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання²⁹⁹.

Різною була реакція студентів на виключення — одні знаходили в собі сили протистояти цим рішенням, іншим «було глибоко прищеплено комплекс соціальної меншовартості»: «...в лютому 1930 року, зачисливши батька-середняка до куркулів, виключили мене з комсомолу як недостойного числитись в складі «елітної», бідняцько-пролетарської молоді, глибоко шокувавши мою юнацьку психіку та підказавши шлях до громадянської реабілітації за умови «політичного відмежування» (відречення) від батька. ... Політичний шок доповнився не меншим шоком виключення з педтехнікуму — я залишився без закінченої середньої освіти»³⁰⁰.

Найпоширенішою реакцією на позбавлення права навчання були апеляції. До 1930 р. виключені студенти могли звертатися за допомогою до Центральної комісії у студентських справах при Наркомосі УСРР. Аналіз різного роду джерел вказує на те, що у кінці 1920-х рр. навіть проти поновлених вищими органами влади УСРР студентів у ВНЗ розгорялася кампанія опротестування, як з боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і з боку студентських організацій. Не завжди правління ВНЗ зважало на постанови про відновлення в правах студентів, виключених ними. Розгоралися конфліктні ситуації, правління інститутів, легка кавалерія, комсомольські та профспілкові організації наполягали на своїх рішеннях. Наприклад, Центральна комісія у студентських справах двічі на своїх засіданнях розглядала заяву студентки Харківського геологічного і землевпорядного інституту О. Краснокутської (6 лютого і 24 квітня 1929 р.), яку було позбавлено права навчання «як соціально ворожий елемент, що утаїв соціальне походження і не проявився з громадського боку» і поновлювала її в правах, оскільки комфракція інституту опротестовувала рішення комісії³⁰¹. Щоб не конфліктувати з комуністами, було навіть ухвалено цю студентку «перевести в другий вуз, якщо є такий факультет», але й це не допомогло. Після повторного виключення О. Краснокутська звертається з клопотанням про поновлення до наркома освіти М. Скрипника, постановою якого її знов було відновлено в правах студентки. У відповідь правління Харківського ГЗІ 17 вересня 1929 р. приймає рішення «доручити ректорові Каплану довести до відома Скрипника про факти, що є на Краснокутську»³⁰². Доведена до відчаю

студентка відреагувала на постійні утиски комосередку тим, що показувала їм «фіги та говорила: «Ось комуністам, я їх не боюся. За мене комісія НКО»³⁰³. У травні 1929 р. на засіданні правління Харківського ГЗІ було виключено з інституту студента IV курсу агрономічного факультету О. Сербіна, оскільки сільрада клопоталася про те, щоб цьому студентові не надавали прав радянського фахівця, вказуючи на «тяжкі гріхи» його молодості: «У 1919 р. ховався у с. Жовтневому у дяка Роленка. Напиваючись п'яним, їздив верхи на селянах»³⁰⁴. 8 липня 1929 р. Центральна комісія у студентських справах підтвердила виключення із інституту з резолюцією «випускати аграрником-колективістом на село недоцільно та шкідливо». На прийомі у заступника наркома освіти України А. Приходька, враховуючи гарні відгуки про профспілкову роботу О. Сербіна та обіцянки проводити антирелігійну пропаганду, було прийнято рішення «видати посвідку про закінчення теоретичного курсу, а через 5 років — диплом, коли Сербін виправдає надії громадянина Радянської Республіки»³⁰⁵. Але в інституті ця постанова була прийнята в «штики», піднято шум у пресі й опротестовано рішення А. Приходька в «Комсомольці України» від 18 вересня 1929 р. У результаті 2 лютого 1930 р. І. Немоловським було винесено остаточний вирок: «Мені здається, що від послуг Сербіна можна відмовитись»³⁰⁶. Це означало, що якщо диплома не видано, справу знов поставити на розгляд.

Постійні конфлікти партійно-комсомольських осередків ВНЗ та Центральної комісії у студентських справах, яка мала право відмінити постанови ВНЗ про виключення, вилилися в жорстку критику роботи останньої у періодиці. Автори публіцистичних дописів гнівно вказували на те, що «оздоровчий процес очищення вищої школи від «вовків в овечій шкурі» гальмується в такій інстанції од якої найменше можна було на це чекати» і у дев'яти випадках з десяти доводиться підкорятись вищій інстанції і знову «гріти за своєю пазухою всією громадськістю виключених із ВУЗ'у ворогів»³⁰⁷. Наводячи численні випадки поновлень, голову Центральної комісії і керівництво Наркомосу звинувачували у «численних випадках викривлення клясової лінії», закликали до громадської відповідальності і навіть до реорганізації комісії. Врешті-решт це і було зроблено, постановою колегії НКО від 30 січня 1930 р. Центральну комісію в студсправах при НКО було ліквідовано, апеляції про поновлення у правах студентів з цього часу приймалися лише округовими комісіями у студентських справах при окрінспектурах народної освіти³⁰⁸.

Практика «чолобитних» до влади, як і клопотань партійних керівників різних рангів про відновлення виключених студентів в правах, залишилася. Та у 1930-ті рр. отримати допомогу, навіть за знайомством, ставало все трудніше, оскільки навіть чиновнику вищого рангу легко можна було стати жертвою звинувачення в «притупленні класової пильності». Про це свідчить, зокрема, клопотання «совісті партії» — А. Сольца до наркома освіти УСРР В. Затонського (1934 р.) з приводу поновлення в правах студента Ніжинського педагогічного інституту Ващенко, виключеного за приховання факту розстрілу батька у 1918 р. як контрреволюціонера. «В той час, коли розстріляли його батька, — писав А. Сольц, цьому юнакові було лише п'ять років. Значить виріс він, виховався, виробив свій світогляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує.

Навпаки — відзначається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб «мертвий хватав живого». Невже «гріхопадіння» його батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку і перероблювати було нічого»³⁰⁹. У попередньому десятилітті такого заступництва було б досить для поновлення у складі студентів. У реаліях 1930-х рр. В. Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті, без того вчительські кадри наші досить засмічені. Ми намагаємося хоча б із інститутів і технікумів поповнювати їх перевіреними людьми»³¹⁰.

Ці та аналогічні факти свідчили про розгорання внутрішньополітичної кризи у вищих навчальних закладах. У реальному житті досить вагомим також був суб'єктивний чинник: питання доцільності перебування в інституті вирішували місцеві комісії, тож нерідко саме від ступеня порядності і революційного фанатизму членів таких комісій залежала подальша доля студента. Багато важили і міжособистісні стосунки в середині студентської корпорації, навіть особисті симпатії чи антипатії. Особливе незадоволення викликали у рядових студентів дії деяких комсомольських ватажків, що перетворювалися на таких собі божків місцевого рівня. Часто це були люди, що, як герой Ю. Шовкопляса, пристосувалися до більшовизму і яких так багато було в радянській дійсності — «конгломерат усякого паскудства», який «тримає в своїх руках самого декана й орудує в деканаті, як його лівій нозі хочеться»³¹¹. Заради власної кар'єри і безпеки вони готові були викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей. Страждали, як правило, люди небайдужі, з активною громадською позицією. Наприклад, в листі до Й. Сталіна один із таких студентів — О. Буслик із Шосткінського хімічного інституту, обурений несправдливостю партгрупорга, писав (квітень 1933 р.): «...на зборах комсомольської групи, коли дехто із товаришів поставив питання про погану роботу партгрупорга і його диктаторство, я також сказав своє слово, але завдяки більше зв'язкам партгрупорга справа була поставлена так, що мене, а також і інших, почали звинувачувати і поставили питання про виключення мене із комсомолу...»³¹². Згодом справа була передана на суд громадськості, який «в своєму «аналізі» підмітив лише недоліки, зовсім проігнорувавши виконання мною громадських навантажень, гарну успішність і соціальне походження»³¹³. Надії на справедливе вирішення питання не залишалося, протестувати було марно — скрізь потрібною була громадська характеристика, яку видавав цей же партколектив. Секретар партколективу про це говорив відверто: «Ми тобі видамо громадську характеристику і тобі ніхто ніколи не повірить».

Від активістів вимагалось бути пильними, але чи вимагалось таким чином зводити рахунки один з одним, строчити доноси на друзів, колег, керівництво? Пізніше О. Гончар запише у своєму щоденнику: «Нема однакової логіки для всіх. Є логіка мужності. І є логіка боягуза, міщанина, слимака. Це слід завжди мати на увазі. Кожен по-своєму ніби має рацію. Але чи кожен?»³¹⁴. Директор Харківського авіаційного інституту Г. Петров повідомляв у листопаді 1931 р. в ЦК КП(б)У про те, що секретар партколективу цього інституту Ведмедер, замість

допомоги у налагодженні роботи інституту «займався підсижуванням і грою в систематичне пришивання «ухилів». Сам не йшов вперед і інших не пускав»³¹⁵. Такі дії партійця створювали надзвичайно важку атмосферу: «Робота в таких умовах не лише декваліфікувала мене як інженера, (розмінювався на суєтню, адміністраторщину, боротьбу з секретарем, що позбавило мене працездатності».

Свою логіку мав секретар КСМ Харківського зоотехнічного інституту, який у жовтні 1933 р. заявив, що «легка кіннота» виявила «багато соціально-ворожих студентів... поставила до відома директора, але він не лише не виключив їх з інституту, але навіть не зняв із стипендії»³¹⁶. Тільки з приходом у спецчастину Харківського інституту інженерів транспорту «тов. Лекарева, він почав вивчати і виявляти чужих людей і зв'язок з ними. Лише після цього парторганізація почала знати декого із цих людей»³¹⁷. Всього у квітні 1935 р., завдяки пильності цієї людини, в інституті виявлено 89 «чужих» студентів, до цього часу ніхто і не здогадувався, «яку ворожу діяльність проводять ці студенти».

Спогади студентів — активних комсомольців тих років свідчать, що вони щиро вірили в комунізм і бажали скорішої його побудови, тож «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше»³¹⁸. С. Крижанівський також писав, що «ті негаразди, які бачилися в суспільному житті та в побуті, пояснював кризою росту і не в останню чергу діями «класових ворогів», хоч дивно: де їх стільки набралось»³¹⁹? Та, мабуть, про це починали задумуватися все ж лише тоді, коли самі раптово попадали в шеренги «ворогів» і дивувалися, як могло трапитися таке недорозуміння: «Відчуваючи залізну необхідність звільнення з вузів всіх чужих Радянській владі та соціально-небезпечних елементів, вважаю, що я не повинен стати жертвою, щоб підпасти під великі колеса революції, тому що як моє соціальне становище, оточення, так і мій світогляд не примушує мене звертатися до «чужих» ідолів»³²⁰. Інші переконувалися, як і герой В. Підмогильного С. Радченко, «що на світ і на себе варто дивитися трохи вибачливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололеді, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й для ближнього»³²¹.

Широко залучалося студентство і до чистки партійних організацій вишів: «Чистка парторганізації зобов'язує студентство в цілому всіма засобами допомагати партії позбутися всіх негідних. Про всі хиби, неподобства, що їх чинять поодинокі партійці, треба розповісти на зборах і повідомити про них комісії у справі чистки. Позапартійне студентство мусить допомагати виявляти і викинути з партії чужинців»³²².

У 1930-ті рр. чистки стали прилюдними, явка студентів на них була обов'язковою. Студентка Харківського університету Л. Дражевська згадувала: «Восени 1934 р. протягом кількох місяців, десь від сьомої до десятої вечора три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії-амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до

тієї аудиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба було подати якусь поважну причину відсутності... Поодинці викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії»³²³. Одна частина студентів під час чистки не дуже слухала — вони «або читали, тримаючи книжки на колінах, або грали в різні гри, особливо популярним був «морський бій». Інші активно і завзято виступали з обвинуваченнями проти тих, хто проходив чистку: «Одна студентка історичного факультету все хотіла зловити «ворога народу». Моя товаришка сказала мені, що ця екзальтована дівчина нагадує їй час Французької революції, коли з натовпу кричали: «На гільйотину!»³²⁴.

До середини 1930-х рр. колективи вищих навчальних закладів звикли не лише до подібної поведінки, до всіляких ідеологічних штампів, але і до «чисток» серед професорсько-викладацького складу і студентів.

На жаль, загальну статистику виключень на сьогодні встановити неможливо за відсутністю таких даних. У наявності маємо лише окремі показники. Так, після чистки комсомолу останніх курсів інститутів, на кінець 1931 р. пересічний відсоток виключених з тих, хто закінчив виші, у деяких інститутах Києва, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва становив 14%; тих, хто мав кари — 16,3%. У деяких ВНЗ цей відсоток був вищий. У Київському політехнічному інституті виключено із числа тих, хто закінчив — 22,7%, у Київському буряково-цукровому інституті — 40%. Більшість виключень припадало на «соціально-чужих людей своїм походженням чи ідеологією»³²⁵.

З кожним роком зростала кількість студентів, які раптово ставали «ворогами народу» чи батьки яких були репресовані. Та все ж масових «чисток» у другій половині 1930-х рр. не було. Так, у березні 1936 р. за «контрреволюційну діяльність» арештовано 11 студентів фізико-математичного факультету ХДУ, у серпні наступного — 7³²⁶. На ньому було зафіксоване «найбільш сильне розповсюдження контрреволюційних теорій і впливу на студентство». Могли виключити із комсомолу, а значить і з інституту за зв'язки з «ворогом народу». Частині студентів, віднесених до категорії «чужих» і виключених із інститутів, вдалося отримати дозвіл на продовження навчання у «верхах», де популярністю користувався вислів Й. Сталіна «Діти за батьків не відповідають»³²⁷. Та у більшості випадків долю вирішували місцеві організації, які не завжди зважали на отриманий дозвіл і опротестовували рішення зверху. Наприклад, коли сестру відомого українського новеліста Г. Косинки (Стрільця) після розстрілу брата позбавили права навчатися, вона, як і багато інших, написала листа П. Постишеву з проханням поновити у складі студентів. Відповідь була позитивною: «Вчіться, сестра за брата не відповідає», та у комітеті комсомолу дозвіл цей пошматували, а прохачку вигнали, погрожуючи розправою³²⁸. В аналогічних випадках мрії про отримання освіти залишалися нездійсненими. Проф. Б. Кравчицький пригадував, що 1937 рік вони «відчули і в університеті», де доводилося навчатися в атмосфері підозрілості і страху: «З дітьми «ворогів народу» оточення намагалося не «водитися», всіляко уникали близького спілкування з ними»³²⁹. Те ж саме зазначає і О. Соловей: «За часів мого студентства ми не провадили жадних розмов щодо походження або щодо політики. Наче за

Орвеллом, усі небезпечні теми вилучалися. Люди трималися окремими групами, зустрічалися лише на лекціях і мало знали один про одного... Ні, ми не були говірки. Я вагалася три з половиною роки, доки наважилася запитати однокурсника, чи засланий поет — його дядько. Невсипуще око слідкувало за нами уважно, в цьому я переконалася на власному досвіді»³³⁰.

У 1937 р. представники бадьорого, життєрадісного, цілеспрямованого, монолітного в своєму єднанні радянського студентства у відкритому листі до першого кандидата в депутати Верховної Ради, вождя народів товариша Сталіна поклялися: «Ми, радянські студенти, будемо до кінця з усією більшовицькою завзятістю і безпощадністю викривати, викорчовувати і знищувати всіх ворогів народу»³³¹.

Непохитна віра лідерів більшовиків в те, що має бути один шаблон світосприйняття, що багатовимірність поглядів небезпечна, диктувала необхідність постійних пошуків «ворогів» в студентському середовищі і стала характерною ознакою суспільної поведінки. Наведені вище факти дають можливість говорити про наявність серед молоді значної частини незгодних з політикою партії на різних ділянках господарського життя і в ідеологічній сфері. Студенти не всі були загінотизовані лозунгами і закликами, крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, вони протистояли ударництву, бригадам, критично ставилися до соцзмагання, особливо рішуче відстоювали своє право принаймні на сумнів. Та сумніватися також було недозволено і небезпечно, це викликало звинувачення в правому опортунізмі. Для подолання численних «ухилів» успішно використовувалися всілякі репресивні заходи — від чисток до арештів, що створювало атмосферу напруги, недовіри до ближнього і змусило переважну більшість студентів засвоїти зовсім нехитру науку вірного орієнтування у політичному просторі радянського ВНЗ: бути не просто мовчазним спостерігачем, а «палким прихильником» модернізаційних процесів за радянським зразком.

6. «Щасливі» будні нового радянського студентства

Зважаючи на економічний стан країни, провести в життя тезу про державну підтримку студентства, як необхідну умову здійснення політики пролетаризації, було надзвичайно важко. У повідомленнях з місць Наркомам постійно вказувалося на те, що матеріальне становище студентства із року в рік продовжувало залишатися надзвичайно важким і навіть погіршувалося. Розчарування наступало не лише від нестерпних матеріальних умов, але й від ставлення до проблем студентів з боку представників влади. Розвинений комплекс ідеї відплати змушував знову й знову стукатися в усі інстанції в надії на розуміння, увагу і, в решті решт, на вирішення проблеми. Редакції завалювалися студентськими листами, в яких «з неоднаковим умінням розповідають студенти про все, що стає їм на перешкоді боротися за високу якість навчання»³³². Серед них найчисленнішими були скарги на умови життя. Традиційно продовжували студенти звертатися і до влади з надією на вирішення матеріальних проблем. Наприклад, студенти Харківського зернового інституту скаржилися П. Посишеву (27 січня 1935 р.), що «студенти “6000” є такі, що ходять босі, обірвані по холоді, від чого бувають хвороби. ...Єсть студенти, які далеко від свого дому і

немає знайомих близько, по пів місяця не бувають в столовці, харчуються самим хлібом, а буває так, що по два дні нічого не їсть, бо ніде не розживається нічого і ходє як хмара смутний та голодний. Наслідком цього є випадки опуху студентів від голоду (Крістінін, Мартиненко, Волощенко, Щербаченко), то цим товаришам, звичайно, наука не піде в голову. Єсть випадки, через недостачу харчів бросали учобу (як Куліков, Баданнік, Гребінь, Гнідий, Куцова). Єсть випадки, коли студенти свою останню одіж продають на харчі лише для того, щоб не опухнути з голоду, як Щербаченко Іван»³³³. Як бачимо, не всі студенти могли пристосуватися до життєвих вимог, та влада вважала це невміння «трагедією непотрібної трагічності», котра просто дивує своє дріб'язковістю. Для тисяч молодих людей це була серйозна реальність і витримати її вдалося не всім.

Як і в попередньому десятилітті, студентам 1930-х рр. доводилося обмежувати себе в самому необхідному, шукати додатковий заробіток, щоб якось зводити кінці з кінцями. О. Засенко згадував: «Для заробітку нам будь-яка робота була бажаною. На товарній залізничній станції і в дніпровському порту ми розвантажували лісоматеріали, камінь, зерно, цеглу, вугілля. Інколи бралися і за посильну інтелектуальну роботу. Наприклад, за дорученням Київського кореспондентського пункту газети «Комуніст» обстежували різні установи, промислові підприємства, учбові заклади, громадські організації й торговельні об'єкти... виступали в київських кінотеатрах з короткими лібретто-коментарями перед початком демонстрування фільмів»³³⁴. Інший студент писав: «Найбільшою мрією студента було потрапити нічним сторожем у який-небудь магазин. Дадуть тобі кожух, валянки (якщо холодно), закриють між двома дверима, запалять світло — і сиди. Ніч. На вулиці тиша. Можна готуватися до лекцій, а над ранок і поспати сидючи. А тим часом, як говорили, «солдат спить, а служба йде». Таким щасливчикам заздрили. А взагалі не зневажали ми ніякою роботою, щоб підробити до своєї стипендії»³³⁵. Поодинокі студенти влаштовувалися на прибутковішу роботу, наприклад, штатними редакторами кінофабрики: «Почався для нас надзвичайно цікавий, напружений і до краю заповнений всілякими обов'язками час. О 7-й годині ми бігли на лекції в інститут. Після 12-ї години дня поспішали на кінофабрику. Десь о 8-й чи 9-й вечора поверталися в гуртожиток ... і до пізньої ночі готувалися до наступних занять, виконували редакторську роботу. І так день у день. Без вихідних. Молодечої енергії вистачало на все»³³⁶.

Але фортуна посміхалася далеко не всім, роботу в ті часи знайти було не так і легко, оскільки студентів не реєстрували на біржі. Тож, якщо у студента не було ні стипендії, ні роботи, ні допомоги від рідні, життя перетворювалося на суцільну муку. В моменти розпачу забувалися запевнення влади, що всі ці труднощі тимчасові, що потрібно терпіти, стійко переносити життєві незгоди. Дехто навіть «брав перо і писав чортівщину», щоб згодом за неї поплатитися власною свободою: «Інколи траплялися хвилини відчаю, я чомусь не бачив в близькому майбутньому скільки-небудь значного покращення політичного, побутового і економічного життя селян. Це підсилювалося тією обставиною, що я — людина енергійна, із деякими знаннями, з бажанням працювати, з бажанням допомогти моїй озлиднілій сім'ї — не міг не лише їй допогти, але навпаки, був час, коли опинившись без копійки грошей в кишені, коли я цілодобово, як божевільний, бродив вулицями Харкова голодним і напівроздягненим»³³⁷.

Значна частина молоді стійко намагалася перенести всі тяготи студентського життя, незважаючи на ботинки, що «просять каші», на те, що похід в їдальню вимагав великих підрахунків. У багатьох спогадах згодом підкреслювалося: «Ми жили тяжко, але неповторно гарно»³³⁸. Звичайно, так не змогли сказати ті, хто був принесений на вівтар науки і політики в якості жертви — лише в столичному Харкові, де забезпечення медичною допомогою було краще в порівнянні з іншими містами України, за даними лише однієї студентської поліклініки, у рік умирало 17 студентів (за три роки — 51, 29 з яких хворіли на туберкульоз)³³⁹. Відомий український літературознавець С. Крижанівський писав, що «маючи від «хорошей жизни» лихе недокрів'я та ще з десятків хвороб, вирішив їхати додому вмирати. Цей «гарний намір» мало не виконав, але молодий організм узяв своє: після довгих місяців хвороби я одужав», після чого знову поїхав учитися³⁴⁰. Чимало студентів від «гарного» життя розбігалися з храмів науки, не в силах перенести відчуття людського приниження перед численними матеріальними проблемами, коли доводилося думати «про перевагу борщу над пізнанням Канта». У 1930 р., наприклад, саме через матеріальні проблеми із 752 прийнятих до ХІНО студентів через три місяці залишилися 669, із ХІНГ пішло 30 чоловік, із сільськогосподарського інституту — 14³⁴¹.

Протриматися, в першу чергу, могли ті студенти, які отримували державну стипендію. Кількісні показники, в протизагони якісним, дають непогану картину: і розмір стипендії, і число стипендіатів і утримання на одного студента постійно зростали. Так, якщо у 1927/28 н.р. середній розмір стипендії становив 24,3 руб., охоплено ними було 42% студентів, то у 1929/30 р. він підвищився до 48,6 руб. і стипендіями було вже охоплено 65,6% студентів³⁴². Витрати на утримання одного студента становили у 1932 р. 875 руб. порівняно з 598 руб. у 1928 р.³⁴³

Розмір стипендій залежав від типу інституту, поясу розташування навчального закладу і курсу. У 1930/31 н.р. студенти індустріально-технічних інститутів, у середньому, отримували 70 руб. на місяць, сільськогосподарських, економічних і педагогічних — 65 руб., медичних і юридичних — 50 руб.³⁴⁴ У межах кожного типу інституту розмір стипендії залежав від курсу навчання, розташування інституту в одному з п'яти поясів тарифів заробітної плати і трьох розрядів, в які зараховувалися студенти залежно від виробничого стажу і сімейного стану. Студенти індустріально-технічних інститутів забезпечувалися стипендіями на 75%, сільськогосподарських, педагогічних та економічних — на 70%, медичних — на 60%, всіх інших денних ВНЗ — на 50% від загальної кількості студентів³⁴⁵.

Зростання стипендії до кінця десятиліття так і не вплинуло на покращення життя студентів, оскільки зростала вартість найнеобхідніших речей і продуктів, які, до того ж, неможливо було придбати. У 1931/32 н.р. «обід, що був 29 коп., тепер коштує 45 коп.; сніданок і вечеря, замість 16 коп. — 23 коп. Взагалі ціни по студіальням дуже строкаті. Так, по різних місцях обід коштує від 30 до 50 коп.»³⁴⁶. В Київських студіальнях вартість обідів зросла у 1932 р. до 75 коп.³⁴⁷ В цей час практикувалися також диференційовані обіди, тобто за різну ціну. Наприклад, в Київській студіальні № 10 такий обід коштує вже не 28 коп., а 70³⁴⁸. Досить часто, щоб знизити ціну на обід, фонди на одноразове харчування розділяли на три рази.

Шокували студентів і ціни в комерційних магазинах, що в два-чотири рази перевищували ціни на товари, які можна було придбати за картками, не випадково студент II курсу Дніпропетровського інституту профосу Хвостенко скаржився, що є «комерційні ціни, а комерційної стипендії нема»³⁴⁹. Привілеями користувалися «парттисячники», які отримували по 175 руб. Невелику частину становили персональні стипендії — в полуторному або подвійному розмірі³⁵⁰.

У липні 1932 р. був запроваджений новий принцип стипендіального забезпечення студентства, за яким стипендії призначалися у залежності від успішності. Визначення кількості стипендіатів наперед встановленим процентам, а також розряди і пояси тарифної заробітної плати і диференціація розміру стипендії за типами ВНЗ були ліквідовані. В інститутах фіксувалися критичні оцінки диференціації стипендії, особливо серед відстаючих в навчанні активістів, які могли лише, за словами М. Хвильового, «комсомолити в пустопорожнє», тобто прикривали показною активністю свою бездіяльність і елементарну неграмотність. Інші студенти, навпаки, могли звернути більш серйозну увагу на навчання «у зв'язку з закликком до цього уряду, а також своєю матеріальною зацікавленістю», оскільки стипендія часто залишалася єдиним джерелом матеріального добробуту. Та навіть апеляція до цієї, одної із шести основних умов Сталіна, не рятувала від звинувачення в «голому академізмі», через успішність у навчанні студенти продовжували страждати, як, наприклад О. Буслик, студент Шосткінського хімічного інституту³⁵¹.

Порядок призначення стипендій у низці інститутів порушувався. До середини 1930-х рр. існувала практика переглядати списки стипендіатів не два рази на рік, після закінчення семестрів, як було визначено постановою РНК СРСР від 10.06.1933 р. за № 181, а щомісячно³⁵². Крім того, досить часто вона видавалася несвочасно³⁵³. Продовжували звинувачуватися правління інститутів у тому, що «довгі роки стипендію одержували класово-чужі, ворожі елементи». Наприклад, у Київському медичному інституті серед таких у листопаді 1935 р. були названі «Кичук — учасник банди Щербаника (Володарський р-н), куркуль; Анохіна — чоловік, батько і дід якої були попами; Ковальчук — син куркуля, вся сім'я якого вислана в далекі табори у 1931 р.» та інші³⁵⁴. Часто стипендії позбавляли студентів, які направлялися на ліквідацію різних «проривів» тощо.

Директори навчальних закладів мали право знизити на 50% стипендію студентам, які погіршили свою роботу і позбавляли стипендії тих, хто працює незадовільно, але ні в якому разі не через матеріальну забезпеченість (відповідно до закону від 11 листопада 1937 р.)³⁵⁵. Проте студенти скаржилися на відмову у зарахуванні їх на стипендію саме через високу заробітну плату батьків, як, наприклад, студентка Дніпропетровського хіміко-алюмінієвого технікуму Бородавка, якій не видавалася стипендія через те, що її батько отримував 300 руб. Студбюро ВЦСПС отримувало досить багато листів від студентів, які скаржилися на невірне зняття із стипендії, на зниження її розміру тощо³⁵⁶.

Грошей, які отримували на руки, залишалося після всіляких відрахувань майже вдвічі менше норми. Наприклад, студент I курсу Інституту інженерів транспорту у 1937 р. мав отримувати 93 руб. З них вираховували за обмундирування 43 руб., в рахунок позики — 5 руб., за гуртожиток — 3 руб. Таким чином, на руки студенти отримували 42 руб. На II курсі стипендія становила

103 руб., за обмундирування виплачувалося 28 руб., позика — 5 руб., гуртожиток — 4 руб., на руки отримували 67 руб. На III курсі стипендія становила 113 руб., за обмундирування — 25 руб., позика — 4 руб., гуртожиток — 4 руб., на руки отримували 83 руб.³⁵⁷ Як правило, вираховували гроші без погодження зі студентами, які часто навіть не здогадувалися, за що їх вираховували. У листі до П. Постишева студенти скаржилися (1935 р.): «У січні вираховували 10% за облігації, про що ніхто нічого не чув і не знав. Таким бюрократично-канцелярським методом виплачують позику»³⁵⁸.

Не в одному дописі описувалося тяжке життя молоді. Про життя студентів Харкова, наприклад, говорилося: «Стипендій та допомоги не видається, та й з харчуванням дуже зле. Живуть студенти буквально на останні копійки, що вивезли з дому. Живуть більшість так: або обідають тільки, або снідають та вечеряють — не обідають. Деякі, «звільнившись» від валюти, дійшли до того, що вициганюють у товаришів шматок хліба, або обгризок ковбаси. До того ж ось уже півтора місяці, як не дають постійних хлібних карток і через якусь «ревізію» крамниці сидять студенти 3 дні без хліба. Деякі з студентів спроквола сунуть на благбаз «реалізувати» свої злиденні речі — паски, чи рушник там якийсь»³⁵⁹.

У більшості випадків для молоді державна стипендія була не підмогою, а основним засобом існування, без неї студенти залишали інститути, а інколи безвихідь штовхала їх на розбій чи крадіжки. «У вересні 1929 р. я вступив до Харківського інституту народної освіти, — свідчив М.Г. Безуглий. Мені з невідомих причин відмовили в стипендії і в користуванні гуртожитком. З дому я не мав ніякої матеріальної підтримки. На лекції їздив в одній сорочці і босий, незважаючи на пізню осінь, тому і був посміховиськом серед студентів. Спробував вночі працювати, а вдень навчатися, я на досвіді взяв, що довго так продовжуватися не могло. Від постійного недоїдання і недосипання я часто на лекціях втрачав свідомість. Я вирішив застрелитися. В останній момент мені запропонували здійснити пограбування, на що я після короткого роздуму погодився»³⁶⁰.

Багато невстигаючих студентів вимушені були покинути навчання після постанови РНК СРСР від 11 листопада 1937 р. «Про підвищення стипендії студентам вузів», коли для отримання стипендії потрібно було мати лише добрі оцінки. З цього часу розмір щомісячних державних стипендій залежав виключно від курсу навчання. Для першого курсу встановлювалися стипендії у розмірі 130 руб., а для п'ятого — 200 руб.³⁶¹

Звичайно, що матеріальний стан студентів був далеко не однаковим, та навіть найбільш забезпечені жили досить скромно³⁶². Характерною рисою радянської економіки з кінця 1920-х рр., після переходу до центрального планування, став дефіцит товарів. Не вистачало не лише продуктів, але і одягу, взуття, товарів широкого вжитку. Відповідно до рішення влади, весь крам студенти мали отримувати у закритих розпродільниках, але більшість ВНЗ так і не змогла їх відкрити. Якщо ж це вдавалося, як, наприклад, у Сталінському гірничому інституті, необхідних товарів все рівно не було³⁶³. Тож питання постачання студентів промисловими товарами, навіть зошитами та олівцями, не було вирішено.

Матеріальні проблеми, як правило, студенти вирішували самостійно, можливості заробляючи гроші «хоч би на сякий-такий костюм, пальто й черевики...»³⁶⁴. У багатьох не було в що одягнутися і взутися: «Якби були промтоварні магазини, щоб купити одяг, взуття, білизну, різний крам... А їх немає... Жодного! ...»³⁶⁵. Тому всі були екіпіровані — хто як. Люди залишилися з проблемами кінця 1920-х — початку 30-х років, коли було ліквідовано НЕП та торгівлю. Б. Красовицький згадував, що його однокурсник не мав пальто і «йшов на заняття, обвішаний газетами, сколотими англійськими булавками»³⁶⁶. Шокувала студентів практика торгсинів, вітрини яких зачаровували асортиментом: «А в торгсині на вітрині, Є і сир, і ковбаса, А в радянськiм магазині — Повітря, сонце і вода». Студент-комсомолец Дніпропетровського інституту профосу Біловус обурювався таким станом: «Чому на вітринах висять пальто, а нам його не продають, якщо це така політика партії, то я не згоден». Йому студент Березняк — партієць, кинув репліку: «Це ж культурна торгівля»³⁶⁷.

Одягу, взуття, текстильної продукції не вистачало до кінця 1930-х рр. Мешканці Києва скаржилися, що перед магазинами одягу всю ніч стоять в чергах тисячі людей. Вранці міліція пропускала покупців в магазин партіями по 5–10 чол., котрі йшли «взявшись за руки (щоб ніхто не вліз без черги)... як в'язні»³⁶⁸. Тому студенти ходили в тому, що їм вдавалося випадково придбати, та ще й в межах куцого бюджету: «Коли бувало, йдемо разом вулицею — в картатих широких штанах (на Подолі поталанило придбати) і в своїх сіреньких кепочках, то зустрічні не раз поглядали на нас з явним чудуванням...»³⁶⁹. Кепка продовжувала бути атрибутом пролетарського студента: шилася вона з поширеного в ті часи дешевого «патріотику», мала вісім клинців і широкий козирок. Вихідці з села полюбили носити вишиті сорочки, принаймні, про це говорять спогади. Так, одеські студенти, у майбутньому відомі поети-сатирики, В. Іванович і С. Олійник, дали один одному клятку, що завжди, незалежно від моди, будуть носити, як талісман, українську вишиту сорочку³⁷⁰. Коли одного із них — Степана Олійника, звинуватили в «українському націоналізмі» і заарештували у 1931 р., речовими доказами були не лише зошит його віршів та конспекти лекцій, а й ... вишиванка! В сіренькому піджачку й сорочці-вишиванці з домашнього полотна ходив і студент Київського інституту соціального виховання Андрій Малишко³⁷¹. На групових світлинах тих часів завжди можна побачити молодь у вишиванках, вони вирізняються на тлі темно-сірих фабричного виробництва сорочок, жартома охрещених молоддю «смерть пралям».

Вирізнатися від загальної маси зовнішнім виглядом, носити модні кльоші й «бульдо», залишалося небезпечно. На таких студентів відразу ж звертали увагу, як, наприклад, на студента ХІНГу, комсомольця із села Себка, котрий спочатку був тихий і скромно зодягнений. На ІІІ курсі вже було «важко пізнати в ньому колишнього Себка. Розкішно зодягнений, новісіньке пальто, костюмчик, шовкове кашне, прекрасний портфель»³⁷². Таких студентів починали звинувачувати в ігноруванні громадської роботи, у байдужості до боротьби робітничого класу, бо, наприклад, для комсомолки того ж Інгопу Зіни Антипенко від результатів цієї боротьби мало що зміниться: «Для неї жодної пари фільдеперсових панчох не прибавиться й не зменшиться, навіщо їй турбуватися?». Не може справжня комсомолка, «схиливши кокетливо набік голову» дрібно крокувати коридором

під «аристократку»³⁷³. Незважаючи на те, що вона походила із робітничої сім'ї і батько її був партійцем, така комсомолка оголошувалася «чужою» студенткою, відомо ж, що «в сім'ї не без виродка». Дівчата, які наважувалися робити манікюр, фарбувати губи, оголошувалися «брудом на полотнах епох», у яких «геній у шкапових чоботях» обов'язково забере студентський квиток:

Для тебе лишається воля

Носити чи ні пазурі

Та —

З ними до нашого воза

Не лізь!³⁷⁴

7. «Проблема хліба»

З кінця 1920-х рр. в повсякденне життя студентства входила лімітована система постачання, що спочатку стосувалося основних продуктів харчування. В постачанні студенти прирівнювалися до категорії робітників легкої промисловості³⁷⁵. Охоплення студентів громадським харчуванням щороку збільшувалося (у 1930 р. — 65%, а у 1931 р. — до 80%). В Одесі щоденними обідами забезпечувалися 95% студентів. Незважаючи на стрімке зростання кількісних показників, харчова якість обідів була набагато нижчою за встановлені норми і дорівнювала лише 450–500 калоріям, тобто задовольняла лише півнорми, а в деяких їдальнях не було і цього. Наприклад, у Харківській студїальні № 13 та № 23 калорійність у квітні–червні 1931 р. досягла лише 200–300 калорій. Підвищення цін на харчування на 62% не вплинуло на стан його якості³⁷⁶.

Через неякісне харчування неодноразово виникали конфлікти, як, наприклад, у Харкові у 5-й, 7-й та 12-й їдальнях, коли студенти кидали їжу і йшли голодними³⁷⁷. Не випадково проф. Нежданов, показуючи на борщ у їдальні Харківського зоотехнічного інституту, говорив: «Цей борщ такий же поганий, як і вся Радянська влада»³⁷⁸.

«З усіх студїалень кричать, — писалося в пресі, — що обіди несмачні, що макарони часто бувають кислі, ковбаси смердючі (Луганськ); що риба гнила, крупи прілі, горох з черв'яками (Ржищів) і т.д.»³⁷⁹. У Києві при колишньому Михайлівському монастирі, що став КУБУЧем, в їдальні № 5 щодня харчувалося близько 5 тисяч студентів. Обіди в ній з кожним днем погіршувалися: «Неприпустимо кислий борщ, завжди одна і та ж перлова чи гречана вонюча каша. І навряд чи половина студентів їдять ті обіди. Ходять голодні»³⁸⁰. А у Запорізькій їдальні № 5 всі кислі рештки вчорашнього дня подавали до столу під час сніданку й вечері, а то й обіду наступного дня³⁸¹, в іншій — цілий місяць без змін на обід подавали одну сою за 52 коп.³⁸² В їдальні Олександрівського сільськогосподарського технікуму студентів щодня годували «нічим не заправленою водою з кількома набряклими крупинками. Іноді варять гнилі огірки. І все це подається у брудній посуді обов'язково з мухами»³⁸³. Тож не дивно, що неодноразово фіксувалися випадки отруєння студентів³⁸⁴, а об'їдки часто складали половину обіду³⁸⁵.

Загальний стан їдалень у Харкові, Одесі, Києві та інших містах був надзвичайно поганий, багато приміщень не відповідали своїм призначенням, не мали устаткування і приміщень для зберігання продуктів. Тому на них падали

штукатурка, мухи, таргани, пилюка. Студіальня № 21 м. Запоріжжя знаходилася в льохові, її стіни і стеля були постійно мокрі, зі стелі просто на столи падали таргани³⁸⁶. Крім цього відмічався антисанітарний стан приміщень, підлога милася рідко, погано витиралися столи, казани зі стравами не накривалися, помий виливалися прямо під дверима. Посуд часто мився в брудній стоячій воді і витирався брудними рушниками. Крім «нормального» безладдя в їдальнях було повно собак. Перевірка напередодні нового навчального року (серпень 1934 р.) гуртожитків Харківського медінституту показала, що «в неприпустимому, антисанітарному стані знаходиться засолочний пункт при їдальні № 37 студтресту загального харчування, що обслуговує студентів Медінституту: в капусторізці повзали черв'яки, в соління кладуться неякісні огірки, на подвір'ї їдальні № 15 того ж студтресту відходи овочів лежали у відкритому зламаному ящику, тому там скупчувалося багато комах»³⁸⁷.

Як правило, студентські їдальні отримували залишки від робітничих та інших їдалень. Часто продукти в них були зіпсовані і недоброякісні (макарони з цвяхами, тухла риба, капуста тощо). В Одесі, наприклад, під час обстеження фабрики-кухні, було виявлено цілий ящик макаронів із сміттям, мишачими гніздами, непридатна для споживання прогіркла олія тощо.

Надзвичайно низькою була пропускна спроможність їдалень. У Харкові у 1931 р. на 37000 студентів (без нового набору в 15000) було всього 15 їдалень, що були розраховані на набагато меншу пропускну спроможність і студентам доводилося витратити багато часу на черги і часто залишатися без обіду³⁸⁸. У Голосієво на 3000 студентів була одна їдальня з пропускною спроможністю 1500, тож щоденно 400–500 осіб залишалися без обідів³⁸⁹, та ж проблема переслідувала і студентів Дніпропетровського медичного інституту³⁹⁰, а ВНЗ Донецької області взагалі не мали своїх їдалень. Час обіду не завжди був пристосований до розкладу занять, тому значна частина молоді не могла ними користуватися³⁹¹. Аналогічною була картина і в Луганську, де до їдальні з пропускною спроможністю 2000 осіб було прикріплено 5000.

Черга до їдальні — невід'ємний атрибут побуту радянського студента. З ідеологічної точки зору, черга була образом «тимчасових» труднощів, що їх переживала країна. З побутової і психологічної — повсякденна і рутинна неминучість, марна трата часу і привід для незадоволення. «Черги, бруд, погана їжа — так розшифровується формула студентського й громадського харчування» — написав студкор: колючий, гіркий, іронічний до болю насміх над собою. Черги до студентських їдалень вистроювалися довжелезні, коли б їх «поставити одну за одною в потилицю, то вийде шлях від Харкова до Полтави» — іронізував далі дописувач. Для того, щоб отримати сніданок, студенти змагалися, хто раніше встане у чергу, яка вже починалася о 4–5 ранку. В кінці лекцій змагалися, хто раніше залишить аудиторію для того, щоб зайняти чергу на обід³⁹². А для того, щоб швидко пообідати, треба було бути «великою нахабою й мати міцні кулаки»³⁹³. Залишиться студент голодним чи дістане можливість поїсти, часто залежало і від викладача — «щасливчиків», бувало, відпускали до закінчення заняття. А дехто особливого дозволу не чекав. П. Григоренко згадував, що він «як і всі, зривався з останньої лекції і, розмахуючи портфелем, біг вулицями Харкова до їдальні, як до фінішу. Призом був несмачний пісний обід. Але навіть

і ця жалюгідна нагорода, як і всякий приз, діставався далеко не всім. Я зовсім охляв, і мене дедалі більше охоплювало бажання повернутися в цех»³⁹⁴.

Незважаючи на погану якість харчування в їдальнях, студенти все ж готові були стояти в черзі кілька годин з надією на отримання обіду. Ніхто напевне не знав, скільки часу доведеться йому витратити на це. Так, в Одесі у їдальні № 68, 78 та 18 студентам доводилося чекати на їжу 1–2 години. Були випадки, що 50–100 курсантів Радпартшколи залишалися без обідів та сніданків. Донецькі студенти стояли в черзі по дві-три години³⁹⁵. А студенти Харківського зернового інституту поскаржилися П. Постишеву (27 січня 1935 р.): «В столовці бувають великі череди, так що приходиться ждати обід по 3 години й ставлення обслуговуючого персоналу столової до колгоспників погане»³⁹⁶. «Черга завжди була довга, — пригадував Ю. Кобилецький. — Стояли годинами та не без діла. Одні підчитували літературу до лекцій, інші ділилися досвідом і знаннями, дискутували, а то й жартували»³⁹⁷. Гострота проблем, що переслідували в молодості людину, з височини пережитого має тенденцію зглажуватися, й виснажуюче чекання в чергах, що колись обурювало, з роками стало овійоватися романтикою юності.

Сніданками та вечереми студенти були охоплені зовсім незадовільно. По Харкову, наприклад, з 30 тисяч студентів мали можливість отримати їх не більше 10 тис., в Одесі з 24 тис. — лише 8 тисяч студентів³⁹⁸.

Ложки, виделки, тарілки, чашки в студентських їдальнях на початку 1930-х рр. стали великим дефіцитом, тож крім величезної черги за обідами, студентам потрібно було ще постояти в черзі за ложками. На одну ложку претендувало декілька кандидатів. Студкор С. Шульга повідомляв, що в їдальні Київського інституту механізації та електрифікації, наприклад, на 500 студентів було лише 15 ложок і скільки ж тарілок, що створювало величезні черги³⁹⁹. У їдальні, що обслуговувала студентів Полтавського плодоягідного технікуму та навчального інституту свинарства на 1500 осіб було всього 40 мисок і 50 ложок⁴⁰⁰. В деяких їдальнях ложки видавали під заставу документів, тож коли їх отримували назад, знову вистроювалися черги⁴⁰¹. Через суцільний дефіцит у самих їдальнях одна черга стояла від каси до буфету, друга за хлібом. Черги за столами взагалі були звичним явищем — чекали, доки студенти звільнять посуд. А в їдальні Харківського авіаційного інституту один студент обідав, а три стояло за ним — не вистачало столів⁴⁰².

Голодні 1932–1933 рр. зачепили студентство лише краєм. «Навесні 1933 р. на вулицях Харкова лежали трупи померлих від голоду, але про це не говорили. Умирили в нас на очах діти — жадних коментарів»⁴⁰³. Студентам були виділені хлібні карточки. Як згадував С. Крижанівський, «на них ми нерегулярно одержували щось із 400 грамів хліба. Плюс вінегрет у студентському буфеті»⁴⁰⁴. Худо бідно, прожити було можна. Норми постачання студентства різних навчальних закладів хлібом відрізнялися. У Харкові вони мало таку диференціацію: у Педагогічному інституті отримували 400 грамів на день, у Хіміко-технологічному — 600, а у Авіаційному — 800⁴⁰⁵. У Бердянську студенти індустріального та медичного технікумів отримували 600 грамів хліба на день, а педагогічного — 300⁴⁰⁶. Та не всі могли отримувати хліб щодня, одні студенти не бачили його по три-чотири дні, інші підробляли хлібні карточки, після чого

здобуток несли на базар і збували «в тридцять-три дорога»⁴⁰⁷. Спекуляція була характерною для цієї епохи, як і моральне засудження її.

У цей час повсюди фіксувалися випадки зменшення норми видачі хліба як студентам, так і професорсько-викладацькому складу. Наприклад, у Шосткінському хімікотехнологічному інституті з 15 березня 1933 р. «студенти отримують зменшену норму хліба — замість 600 гр. — 400, зараз пропонують довести її до 300 гр.»⁴⁰⁸. Крім того, не видавався хліб утриманцям студентів і викладачів. Постанова про постачання студентів, видана Наркомом постачання 5 лютого 1933 р., всюди порушувалася. Ректор КДУ Д.Ф. Мельников у серпні 1933 р. клопотався, що «Київський облснаб припинив видавати хліб для студентської їдальні Київського державного університету, а також всі інші продукти (крупа, борошно). Їдальня університету, що обслуговує 2000 студентів і відпускає щодня 5000 гарячих страв, не одержує на сьогодні ні хліба, ні жодних продуктів»⁴⁰⁹.

Правління інститутів намагалося виправити тяжке матеріально-побутове становище, та лише деяким вдавалося якось налагодити постачання. Наприклад, у Київському енергетичному інституті було налагоджено власну харчову базу завдяки двостороннім угодам. Бригада студентів інституту електрифікувала Конотопський радгосп, натомість інститут одержав 800 пудів картоплі, 700 пудів капусти, 10 пудів олії, 15 пудів мяса, 40 діжок квашених баклажанів та огірків. Це й же радгосп утримував інститутські кролятник та свинарник. Аналогічна угода була складена і з містечком Комари (БСРР), за електрифікацію якого інститут одержав 3000 пудів картоплі⁴¹⁰. Смачні обіди мали і студенти Київського лісотехнічного інституту, де було широко організоване децентралізоване постачання на основі договорів з колгоспами. «Увечері та вранці є за дешеву ціну гарячі страви, пряники, цукерки, пироги, повидло, молоко. Незабаром до меню буде занесено м'ясо кроля, що за нього так піклується зараз адміністрація та профком»⁴¹¹. З усіх архівних документів і матеріалів публіцистики наведені свідчення були скоріше винятком, ніж правилом для реалій початку 1930-х рр.

У 1933 р. неодноразово піднімалися питання раціоналізації праці у їдальнях, щоб студент витрачав не більше 30 хвилин на обід⁴¹². На Всеукраїнській нараді завідуючих обласними відділами народної освіти (18 лютого 1933 р.) говорилося про значення організації при навчальних закладах господарств з метою покращення постачання і побуту студентства⁴¹³. Передбачалося у 1933 р. засіяти не менше 8588 га харчових культур, відповідно до постанови РНК УСРР від 10 квітня 1933 р. «Про розвиток приміських господарств вишів, втишів і технікумів»⁴¹⁴. Навчальним закладам рекомендувалося добиватися виділення землі під городи, засівати, обробляти і збирати самим урожай для харчування студентів.

Одним інститутам вдавалося отримати землю, наприклад, для Дніпропетровської області під студентські городи виділили 1200 га землі, Донецький гірничий інститут мав 40 га землі під городи і потрібну кількість насіння картоплі і кукурудзи, а також 60 га приміського господарства, де планувалося вирощувати картоплю, капусту та помідори. Насіння студенти також мали заготовляти самі. Питання це вирішити було складно, інколи доводилося їхати

за картоплею для посадки в Білорусію⁴¹⁵. Студенти дніпропетровських ВНЗ їздили на заготівлю картоплі у Вінницьку та Чернігівську області. Та в більшості випадків вони приїжджали ні з чим. Ще важче було вирішити проблему орання землі. Навіть у випадку, коли КУБУЧі виділяли для цієї мети коней, годувати їх інститути не були спроможні. МТС же вимагали за свої послуги нереальну для інститутів ціну. Наприклад, Сурсько-Литовська МТС готова була допомогти Дніпропетровському гірничому інституту зорати землю за 75 руб., 10 пар взуття, 3 пари чобіт, 10 костюмів і плюс до того, харчувати трьох робітників протягом року. З представників медичного та будівельного інститутів вимагали ще тонну дерті та 25 кг масла. У будівельному інституті підраховали, що за орку 50 га землі їм довелось би заплатити 8000 руб.⁴¹⁶ Більшість київських ВНЗ землю так і не змогли отримати в приміській смузі. Голова профкому Київського сільсько-господарського інституту ґрунтознавства та хімізації Розенфельд повідомляв, що «зараз інститут опинився в умовах, коли примушений шукати землю під самодіяльний город в інших районах»⁴¹⁷. Обласні земельні управління не відводили землю навіть для навчальних радгоспів. Та й взагалі навчальні господарства у більшості ВНЗ були у дуже незадовільному стані. Професори Харківського зоотехнічного інституту на лекціях відзначали, що «на наше господарство не можна рівнятися, не на ньому навчатися»⁴¹⁸. Картопля тут була заражена грибом, кормовий буряк майже весь пропав, корови хворіли туберкульозом, конюшні не впорядковані, телятники — не побудовані, інвентар валявся під відкритим небом. Запчастини від тракторів і косарок кралися і потім продавалися цьому ж господарству⁴¹⁹.

Пропонувалося також при їдальнях та інститутах організовувати свинарники, кролятники, відгодівні пункти, оскільки залишалося багато недоїдків. У ХАІ, наприклад, для покращення харчування студентів, інститут організував кролятник на 197 кролів та свинарник на 75 свиней, утворив свій город і мав ділянку в радгоспі «Більшовик». Студенти через два-три дні отримували м'ясо на обід⁴²⁰.

У 1934 р. у багатьох вишах справа постачання студентів продуктами почала налагоджуватися. Великий урожай з власних підсобних господарств інститутів Дніпропетровська при правильному використанні зміг би задовольнити потребу в харчуванні на 30–35%⁴²¹. Ускладнювало вирішення проблеми відсутність їдалень у самих інститутах, тож продукти, вирощені на студентських грядках, використовувалися й для інших громадян міста⁴²². Директори клопоталися про відкриття їдалень саме при навчальних закладах.

Покращення якості харчування відзначалося майже у всіх київських інститутах, частіше видавалися м'ясні обіди⁴²³. У КДУ, наприклад, добилися того, що студент стояв в черзі за обідом не більше 20 хв.: видавалися спеціальні перепустки для їдальні, встановлювалися черги і час обіду для кожної групи. Тай саму їдальню було приведено в належний вигляд: покладено паркет, встановлено відповідну кількість столів, забезпечено посудом⁴²⁴. Хоч, звичайно, проблем залишалося багато, а у педагогічному і індустріальному інститутах, питання так і не було вирішено⁴²⁵. У надзвичайно тяжкому становищі залишалося також питання організації харчування студентів Одеси⁴²⁶.

Лише у дні святкування річниць революційних свят молодь могла відвести душу — для студентських буфетів відпускалися «дефіцитні» продукти: бутерброди з ковбасою, сиром, маслом та ікрою, котлети рублені, м'ясо жарене, риба в маринаді, всілякі пиріжки, віденські булочки, тістечка та багато іншого. У Харкові, наприклад, у дні жовтневих свят 1933 р., для студентських буфетів було відпущено 180 тис. порцій цих продуктів⁴²⁷. Крім того, на шістнадцяті роковини Жовтневої революції всі студентські їдальні мали працювати і у вихідні дні, а 6 і 7 листопада всі студенти отримували покращене харчування — гарячий сніданок (м'ясна страва і чай), обід із трьох блюд — м'ясних і солодкої⁴²⁸.

У той же час в будні мали місце отруєння студентів обідами, чи роздача попсованих продуктів, наприклад, оселедців з черв'яками⁴²⁹.

З початком 1935 р. стан харчування студентів почав знову різко погіршуватися. У Києві і Харкові негативно відбилася на ньому ліквідація трестів громадського харчування студентів і передача студентських їдалень та буфетів у відання трестів народного харчування⁴³⁰. Страви виготовлялися низької якості і за високими цінами. У Києві, наприклад, у 1934 р. в обід, що коштував 65 коп., додавалося 20 грамів жирів, то у наступному — лише 15–17 грамів. За нормою, в м'ясний обід вартістю 1 руб. 20 коп., потрібно було класти як мінімум 85 грамів м'яса, фактично ж у другі блюда клалося по 40, а то й 30 грамів. Робилося це таким чином: у Лісотехнічному інституті м'ясних продуктів видавали на 460 порцій, а виготовлялося з них 580 порцій. У Сільськогосподарському інституті м'яса було видано на 100 котлет, а виговлено 175, замість 150 порцій борщів виготовлено 230 борщів⁴³¹. Калорійність обідів також знизилась: в їдальні Зернового інституту — з 530 до 490, Індустріального — з 617 до 492, Медичного — з 805 до 480 ккал.

У багатьох їдальнях Києва, Харкова, Одеси дорогих порційних обідів вартістю до 2 руб. 50 коп. виготовлялося значно більше, ніж звичайних загальнодоступних. Ціни в буфетах були також дуже високі, оскільки націнка на продукти становила 20%. Та й основними продуктами тут були чорний хліб, вінегрет, гаряча вода, ласощі. М'ясні вироби бували дуже рідко і за найвищими цінами, студенти купувати їх просто не могли собі дозволити. Білого хліба ні в буфетах, ні в студентських їдальнях майже не бувало.

Оскільки студентським їдальням дозволялося отримувати продукти тільки через сектор постачання тресту, все, що вирощувалося самими студентами у господарствах при інститутах, купувати було категорично заборонено. У той час, коли, наприклад, Харківський машинобудівний інститут міг продати своїй їдальні м'ясо першосортне свиняче по 5 руб. 70 коп. за кілограм, трест відпускав м'ясо далеко не першої якості по 7.30 за кг. У Києві Нархарч оцінював картоплю по 43 коп. за кілограм, а інститути пропонували по 20 коп., масло відповідно 15 і 8 крб., яблука — по 2.20 і 1 руб., огірки — по 12 і 7 коп. Інститути, які могли б задовольнити 50–60% потреб в основних харчових продуктах, у результаті такого господарювання вимушені були продукти з своїх господарств віддавати на сторону. В той же час вони надавали їдальням помешкання, опалення, освітлення, посуд, робили поточний ремонт і при цьому сплачували трестам по 25 коп. на студента «амортизаційних»⁴³².

Заручниками цієї політики були студенти, які ледве могли звести кінці з кінцями. Вартість харчування в день їм обходилася у 1935 р. приблизно в 2 руб. 40 коп.: сніданок — 40 коп.; обід — 1 руб. 20 коп.; вечеря — 40 коп.; хліб — 40 коп., на місяць це становило 72 руб. Середня стипендія в той час коливалася від 55 до 90 руб. Таким чином, кошторис студента був дуже напружений. У кращому випадку багатьом доводилося їсти або першу, або другу страву. На цілий обід коштів не вистачало. Великим щастям на сніданок було мати чорний хліб з цукром: «І ось обмочуєш хліб у великому жерстяному кухлі з кип'ятком, потім у цукор-пісок — і їси. І весь сніданок...»⁴³³. Проте значна частина не могла собі дозволити навіть таких маленьких сніданків. «Студенти сидять голодні бо видають лише 1 руб. в день та й то нема де купити хліба», такі скарги П. Постишеву були не рідкістю у 1935 р.⁴³⁴ Під час обстеження у 1937 р. студенти говорили, що після отримання стипендії «поживеш, пообідаєш 10–15 днів, а потім сильно скорочуєш їжу, сили відновлюєш більше сном, що відбивається на якості навчання»⁴³⁵. О. Соловей згадувала, що «з грішми завжди було су-тужно. Якщо кортіло зайвий раз піти до театру, то тиждень не снідали, від-кладали на квиток. І якимось так виходило, що постили ми перманентно»⁴³⁶. На вечерю, якщо пощастить, «пили студентський голочай (кип'ячену воду без заварки й цукру) з кусником якоїсь ковбаси й шматочком хліба (була ж карткова система) ... І так день у день»⁴³⁷. Інші згадували, що через нестачу грошей «вечерю частіше за все — «відміняємо» — добровільно — як «буржуазний пере-житок»»⁴³⁸.

Скасування карткової системи, очевидна тріумфальна хода індустрії країни викликала у радянських людей гордість і захоплення. «Жити стало краще, това-риші, жити стало веселіше» — знаменита сталінська фраза лунала повсюди, переконуючи мільйони в настанні в країні щасливого і заможного життя. Основна маса студентів не відчула цього покращення, без карточок «більше 600 грамів хліба дістати не можна»⁴³⁹ і навіть у кінці 1930-х рр. вони були «в більшості своїй позбавлені можливості обідати щодня»⁴⁴⁰, «були вічно го-лодні»⁴⁴¹, тож миттєво відреагували: «Жить стало лучше, Жить стало веселее — Шея стала тоньше, Но зато длиннее!». Тисячі радянських громадян дякували «щасливому товаришу Сталіну за наше дороге життя!» — всі поточні пропа-гандистські гасла піддавалися переробкам, бо, за словами одного із студентів того часу, «єдиним засобом протистояння гримасам сталінського часу була у нас іронія, випробуваний засіб...»⁴⁴². Звичайно, були студенти, які мали можливість нормально харчуватися. Це перш за все ударники, спортсмени, тобто ті, на котрих потрібно було рівнятися решті. Для обраних при їдальнях організовували спеціальні зали ударника. О. Буревій згадувала: «Обіди в їдальні були «погані» і «кращі». Кращі давали в окремій кімнаті за перепустками або талонами»⁴⁴³.

Конкретні страждання розгубленої чи забутої всіма окремої людини тонули в стосах бюрократичних наказів і постанов, спрямованих покращити життя студентства, але в дійсності маючих зворотній ефект. Владу більше цікавило те, що «в жодному виші не проведено пояснення харчових, грошових і житлових труднощів»⁴⁴⁴ та негативне або байдуже ставлення студентів до політнавчання, а не шляхи ліквідації численних проблем. Тому «залишки і недоброякісні обіди» переслідували молодь протягом всього десятиліття, примушували вдаватися до

всіляких вигадок, щоб мати можливість якось зводити кінці з кінцями і при цьому ще й встигати навчатися.

8. Гуртожиток у повсякденності студента

Проблема житла в ті часи була не менш гостра, ніж «проблема хліба». Незважаючи на щорічне збільшення житлової площі, відсоток забезпечення нею студентів залишався незадовільним. У 1929/30 н.р. у Харкові гуртожитками забезпечувалися лише 40,7% студентів, причому цей відсоток практично не зростає (у попередньому навчальному році він становив 40,2%)⁴⁴⁵. Пролетарська частина студентства України була забезпечена житлом на 63,5%, у окремих вузівських центрах цей відсоток був таким⁴⁴⁶:

Місто	Загальна кількість студентів	Робітників і селян	Кількість забезпечених житлом	У відсотках
Харків	13194	7005	5499	78,5
Київ	13640	9376	4272	45,6
Одеса	8465	5034	3599	71,5
Дніпропетровськ	4792	2872	1886	65,4
Миколаїв	728	499	342	68
Вінниця	915	616	500	86
Інші	20169	14432	11016	76,4
Разом	61908	39835	27114	63,5

Нерідко гуртожитки знаходилися дуже далеко від навчального закладу, а то й за містом, й у цілому проблеми не вирішували. Всі вони були перевантажені, середня норма на одного студента становила 4,5 кв. м (Харків, Одеса), 4,1 кв. м (Київ), 4,2 кв. м (Дніпропетровськ). У той же час у них проживала значна частина сторонніх.

Багато пролетарських студентів і робітфаківців не мали й таких умов життя. Тим, кому доводилося жити десь за містом у неопалюваних руїнах, самий необладнаний гуртожиток здавався «тихим куточком». Але й вони зауважували: «Хоча потрібно зізнатися: 80–90 чоловік в одній купі, цілковита антисанітарія, яка тільки може бути у студентів кількістю 90 чоловік у кімнаті, при такому скупченні, звичайно, навчатися не розраховуй, та ще людині з розхитаними нервами, але це нікого не стосується»⁴⁴⁷. П. Григоренко так описав своє життя в так званому «гуртожитку»: «А трудність поставленого завдання [покращення якості навчання — *О.Р.*] ускладнювалась ще й умовами життя. В залі клубу (на 500 сидячих місць) поселили не менше 200 студентів. Кожний з них робив, що хотів. Тому зала цілодобово вирувала, як киплячий казан. Згорбившись на своєму матраці, я розв'язував математичні задачі і так заглиблювався в них, що не помічав нічого навколо себе, жив своїм життям»⁴⁴⁸.

Для вивчення побуту студентства вкотре у січні 1930 р. була створена спеціальна урядова комісія, яка уже в квітні констатувала, що «житлові умови

пролетарського студентства надзвичайно тяжкі», пропонувалося вжити негайних заходів для їх поліпшення⁴⁴⁹. Було навіть укладено угоди з окрвиконкомками — Київським, Дніпропетровським, Луганським, Миколаївським, Одеським і Харківським на побудову студентських гуртожитків і для розміщення прийому 1929/30 н.р. Гарна річ — угода, та проблеми так і не були вирішені, оскільки міськради виділяли приміщення, абсолютно непридатні для житла, що викликало велике обурення серед студентства і про що неодноразово писалося у часописах. Студенти Дніпропетровська скаржилися: «Де тільки є якесь поламане, вільне приміщення, колишні крамниці — КОПОПОУЧ вселяє туди студентів, обіцяючи зробити ремонт, але часто-густо помешкання ремонтуються самими лише словами⁴⁵⁰. У багатьох таких приміщеннях санітарні органи категорично забороняли організовувати навіть тимчасові гуртожитки, як, наприклад, у виділених для розселення студентів Харкова бараках та підвалах по вул. К.Лібкнехта⁴⁵¹. У Києві для гуртожитків були виділені міськрадою призначені для знесення напівтеміні, сирі приміщення, що були виробничими підприємствами чи бараками⁴⁵². Бараки взагалі були досить розповсюдженим житлом сталінської епохи, вони будувалися як тимчасове помешкання, проте жити там доводилося роками. Так, більшість студентів м. Сталіно було розміщено саме в гуртожитках барачного типу⁴⁵³. У Харкові, в бараках на Григоровському шосе не було освітлення, матраців і ковдр, приміщення не прибиралися і не охоронялися⁴⁵⁴. Тож не дивно, що там обікрали сонних, стомлених студенток, забравши 10 пальт і різний одяг⁴⁵⁵. «Устаткування та обладнання студентських гуртожитків незадовольняюче — вказувалося у звітах. Значна частина студентів немає ковдр. Постільної білизни немає зовсім. Не у всіх гуртожитках є залізні ліжка. Недостатнє устаткування столами, стільцями»⁴⁵⁶.

Проблема отримання гуртожитку виникала у студентів щорічно. Повертаючись на навчання, доводилося знову й знову клопотатися про поселення: «Невже не можна зробити так, щоб повернувшись на навчання, студент зміг би прямо йти в те помешкання, де жив минулого року, не ночуючи ні на вокзалі, ні під парканами. Коли вже припиниться між студентами боротьба за існування? — Дайте нам людські умови, — вимагають сотні пролетарського студентства...»⁴⁵⁷. Нерідко траплялися випадки самозахоплення кімнат, особливо у нових гуртожитках. Так вчинили, наприклад, 49 студентів ВНЗ Харкова, які самовільно вселилися до новозбудованого гуртожитку. Причому разом з ними в загальних кімнатах мешкали і їхні дружини, діти і навіть інші родичі⁴⁵⁸. З самозахопленнями намагалися боротися, наприклад, студента Інституту організації територій В.О. Невідомського 2 лютого 1933 р. за відмову звільнити кімнату в БПС, в яку він самовільно вселився, було виключено зі складу студентів із зняттям стипендії. Проте наказом від 8 серпня 1933 р. його вже було призначено комендантом гуртожитку, оскільки попередній недбало ставився до своїх обов'язків⁴⁵⁹.

Щоб якось вирішити проблему житла, під гуртожитки передавалися різні непристосовані для цієї мети приміщення — казарми, клуби, більярдні. Нові функції, що не входили в плани ідеологів і діячів мистецтва на момент спорудження, одержали також і багато культових споруд. Ще у 1920-х рр. студентськими гуртожитками стали Лаврський музей і знаменитий Михайлівський

собор у центрі Києва, у Харкові — шкільна церква на вул. Артема, університетська церква і Каплунівська церква. Жити тут було дещо краще, ніж у бараках, але не набагато — збереглося багато описів цього життя. В Каплунівській церкві, яку передали для тимчасового розміщення студентів у 1929 р., «густо стоять одне біля одного брудні, цупкі, заялозені ліжка, що їх, мабуть, зберігалось з часів воєнного комунізму. Не на всіх ви побачите матраци та ковдри — це мало не розкоші. З 210 студентів, що живуть у церкві, багато сплять просто на підлозі, бо не вистачило ліжок. Підмостивши під грішне тіло пук соломи, вкрившись якоюсь ганчіркою, поклавши під голову кулак, так і сплять студенти. Пробували топити, але пічі ремонтувались останній раз щось за часів Олександра II — насунув такий дим, немов ховрахів викурюють, і довелося студентам лишити цю вигадку. Навіть столів немає в достатній кількості. На всіх 210 студентів — 3–4 столи. Ніде ні поїсти, ані почитати і доводиться все це робити студентам на ліжкові — як максимум зручностей і просто на підлозі — це мінімум. І дуже вражає картина, сидить, по-турецькому зігнувшись, студент і зацікавлений, а над ним церковний напис: «Боже милостив буди мне грешному»⁴⁶⁰. У той же час за це приміщення — «за пропис, картки тощо за підрахунком одного студента здерли щось 120 крб.». У Михалівському соборі в Києві «найщасливіші жили в монастирських келіях, спали іноді по двоє на ліжках, але ж у тиші: стіни товсті, з кімнати в кімнату звуки не пробивалися»⁴⁶¹.

У переважній більшості гуртожитків відзначалася недопустима скупченість, часто доводилося спати двом студентам на одному ліжку, траплялися навіть випадки, коли молодь спала по черзі⁴⁶². Меблями кімнати забезпечені були недостатньо, не вистачало наволочок та простирادل, матраців, ковдр⁴⁶³. У 1935 р., наприклад, за даними НКО майже всі інститути постільними речами не були забезпечені, придбання шаф та подушок з кошторису зовсім виключалося⁴⁶⁴.

Тож скарги на умови проживання стали повсякденною практикою. Причому на тісноту практично не скаржилися, таке становище стало «модним», більшість вражала байдужість до їхніх проблем, «неспівчуття, нерозуміння, мовчазне посмикування плечима, а іноді і схибні зневажливі посмішки»⁴⁶⁵: «Вже другий місяць студенти Гуманського плодоягідного інституту сплять на табуретах, або на голих дошках. Немає ні соломи, ні матраців — про ковдри і простирадла ми не згадуємо. Поки було літо сьак-так можна було перебиватися. Спали на дворі і вкривалися голубим небом. А тепер — не знаємо, що й робити. Дирекція не звертає на нас ніякої уваги»⁴⁶⁶. Коли декілька студенток ХІНО, що мали потребу у гуртожитку, звернулися до проректора з господарської роботи за допомогою, у відповідь почули: «Збирайте свої речі і йдіть на вокзал»⁴⁶⁷.

Значне збільшення контингенту прийому у 1930/31 н.р. до 45585 осіб перетворило ситуацію в катастрофічну, оскільки союзним урядом було відпущено кредит на будівництво гуртожитків у сумі лише 2 300 000 крб. (НКО просив 10 000 000), який мав спеціальне призначення для м. Харкова. Отже, він повинен був більш-менш задовільнити вирішення житлового питання для харківських студентів. У решті ж міст України, особливо у Києві, Дніпропетровську, Одесі й Миколаєві, становище залишалося, як і раніш, напруженим⁴⁶⁸. У таємній постанові бюро ХМПК від 7 квітня 1931 р. констатувалося, що «стан з розміщенням

студентів у м. Харкові впирається в надзвичайно великі труднощі мешкальної кризи та набирає загрозливого характеру», в результаті чого може бути зірваним наступний прийом⁴⁶⁹. У цілому по Україні близько 20 000 студентів нового прийому ще можна було якось розселити, решту 20 000 забезпечити житлом можливості не було. А залишити таку кількість без житла означало зірвати прийом і зробити неможливим виконання затвердженого РНК плану підготовки кадрів⁴⁷⁰. Інститутам рекомендувалося виявляти вільну площу по ВНЗ та ДПС і проводити при поселенні самий жорсткий соціальний відбір.

Справу розселення значно ускладнювало невиконання місцевими органами відповідних постанов уряду про забезпечення житлом сімейних студентів за рахунок загального міського фонду (постанова ВУЦВК від 2.01.1929 р. і РНК від 13.10.1929 р.) та про адміністративне виселення з студгуртожитків сторонніх осіб (постанова ВУЦВК від 12.06.1929 р.)⁴⁷¹. Досить часто сторонні особи в студентських гуртожитках займали майже половину площі. Наприклад, у гуртожитку Харківського технологічного інституту на вул. Каплунівській, 6, студентам належало 57 кімнат, а приватним мешканцям — 41 (42% всієї житлової площі)⁴⁷².

У невеликих містах виселення сторонніх мешканців було проведено повністю. В Одесі і Дніпропетровську — на 43%. У Харкові цю директиву зовсім не виконали. Міські ради забороняли міліції проводити виселення в тих випадках, коли для виселених громадян не відводилися інші приміщення. Сталінська міськрада порушила питання про виселення сторонніх осіб навіть перед ЦК. Тут студентські гуртожитки відбиралися для розміщення різних установ та осіб, було виселено з гуртожитка навіть парттисячників і відібрано куплене приміщення у будівельного технікуму. В гуртожитку Горлівського гірничого технікуму жили співробітники Артемвугілля. У будинку професорів Сталінського гірничого інституту в дев'ятнадцять кімнат заселили співробітників міських і обласних організацій⁴⁷³.

У той же час студентам доводилося жити, де доведеться. Наприклад, критичне становище у 1931/32 н.р. констатувалося в інститутах Дніпропетровська. У медичному більшій частині студентів не вистачало житла, тому молодь була розміщена у залах і аудиторіях⁴⁷⁴. У гірничому новий прийом не був забезпечений гуртожитком повністю і студенти були поселені в аудиторіях⁴⁷⁵. У наступному році проблема залишилася невирішеною: гірничий інститут поселив 450 чоловік в лабораторії та в навчальних приміщеннях; 91 студентів-медиків мешкали у спортивному залі і спали по двоє на одному ліжку. В Інституті профосвіти на 338 студентів було лише 138 матраців, а у педагогічному технікумі на 117 чоловік всього 19 ковдр. Студентам доводилося зсовувати по три ліжка і п'ять-дев'ять чоловік вкривалися однією ковдрою. Через житлові проблеми навчальні заклади втрачали студентів. В електромеханічному технікумі, наприклад, із 52 студентів I курсу покинули навчання 24, із 32 II курсу — 12⁴⁷⁶. У Харківському інженерно-економічному інституті зернового господарства за два місяці відсіялося 62 студента⁴⁷⁷.

В інших містах проблеми були аналогічними. У Сумському інституті соціального виховання, наприклад, осінній і весняний набори (всього 340 студентів) зовсім залишилися без гуртожитку⁴⁷⁸. До студмістечка Голосієве, яке знахо-

дилося в п'яти кілометрах від Києва, був відсутнім трамвайний чи автобусний зв'язок. 500 студентів і більшість викладачів жили в Києві і для них було виділено лише один автобус на 35 чоловік, тож відзначалося «хронічне запізнення» на заняття. У гуртожитках часто не було води та світла. До початку 1933/34 н.р. було відремонтовано лише один гуртожиток, студентів вселяли туди поступово, по мірі підготовки кімнат, тому їм доводилося жити у вологих кімнатах. Оскільки не вистачало білизни, студенти спали на голих матрацах по двоє на ліжку, щоб зігрітися, вкривалися верхнім одягом⁴⁷⁹. Тут не було бані, поліклініки, водопроводу і каналізації, тому використовувалася вода з застоєних ставків.

Будівництво нових гуртожитків відбувалося досить повільно. Перевірка, яка проводилася у жовтні 1933 р. у Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Одеській областях та м. Харкові показала незадовільний хід будівництва. Наприклад, у Дніпропетровській області новий гуртожиток зводився лише в Кривому Розі для студентів педінституту, та й те було зірвано завдяки поганій роботі будівельної контори «Укржитлобуду», не зважаючи на наявність будівельних матеріалів. У решті гуртожитків ремонт затягнувся, новий набір не було забезпечено житлом. Більшість студентів так і мешкала в непридатних приміщеннях⁴⁸⁰. Обладнання залишалося незадовільним: тумбочками гуртожитки були забезпечені на 10%, стільцями — на 50%, етажерок бракувало зовсім, та головною проблемою все ж була недостатня кількість білизни.

Вище ми говорили про те, що на будівництво гуртожитків Харкова було відпущено у 1930/31 н.р. спеціальний кредит, який мав більш-менш задовільнити вирішення житлового питання для студентів міста. Почалося спорудження широковідомого Гіганта (хоч і тут були ускладнення з затвердження будівельного і фінансового планів, одержанням дефіцитних будівельних матеріалів, тощо). Та все ж для повного забезпечення житлом студентів столиці одного Гіганта не вистачало, тож почалося будівництво Гіганта другої черги, яке постійно затягувалося через дефіцити матеріалів. Передбачалося також будівництво нового Гіганта на 2 500 чоловік і 20 опалюваних бараків. Плани будівництва цих та інших гуртожитків постійно зривалися. Не вистачало робітників і будівельних матеріалів, які в ті часи стали дефіцитними (цемент, алебастр, ліс, скло, гвіздки, залізо для дахів, радіатори, труби для газового опалення та водопроводу — майже все)⁴⁸¹.

З року в рік констатувалося, що «можливості розміщення залишилися минулорічними, як і площа для навчальних занять. Наявні приміщення не відремонтовані і знаходяться в антисанітарному стані»⁴⁸². Невпорядкованість гуртожитків, бруд і розруха в кімнатах породжували відповідну поведінку студентів, які жили в них. Паління в переповнених кімнатах і плювання на підлогу стало звичним явищем побуту. Всілякі обстеження студентських гуртожитків рік у рік виявляли низку «ненормальних явищ у стані самих гуртожитків і в умовах проживання в них, причому ці явища викликалися не стільки обмеженою матеріальною базою гуртожитків, скільки недбалістю і некультурним ставленням самих мешканців. У коридорах і кімнатах спів, шум, що заважає роботі й відпочинку самих студентів. У кімнатах бруд: у кутках сміття, стіни покриті написами, не провітрюються, у них перуть і сушать білизну»⁴⁸³.

Для студентів були розроблені спеціальні правила поведінки у гуртожитках, в яких говорилося, наприклад, що «викидати сміття й виливати помий за вікно забороняється». Категорично заборонялося «курити цигарки в кімнатах [...], плювати на підлогу в коридорах, кімнатах і сходах [...], тримати під ліжком сміття й непотрібні речі й розгортати брудну білизну [...], залишати стіл для занять неприбраним після їжі, залишати продукти розкиданими й ненакритими, чистити взуття й витрушувати одяг у кімнаті»⁴⁸⁴.

Наказами по інститутах від студентів вимагали дотримуватися чистоти в кімнатах, аж до застосування адміністративних заходів⁴⁸⁵. В одному із них ми читаємо: «У кімнатах студенти повинні додержуватися чистоти: не спати на ліжках в черевиках, мити підлогу»⁴⁸⁶. Комендантів зобов'язували повідомляти дирекцію про студентів, які порушують дисципліну. Студентці ХІОТ П. Акіменковій, наприклад, за неодноразове невиконання розпоряджень коменданта (розпалила в коридорі примуса і напустила диму, викидала недоїдки в раковину умивальника, в неї жили мешканці, які не мали ніякого відношення до інституту) було винесено догану з попередженням⁴⁸⁷. З середини 1930-х рр. за систематичне порушення внутрішнього розпорядку гуртожитків, бешкетування, непристойну лайку, псування державного майна студентів позбавляли права на гуртожиток. А за куріння в недозволених місцях виносили догани⁴⁸⁸.

З кінця 1920-х рр. у гуртожитках стало модним проводити конкурси на кращі й гірші кімнати, але комісіям в основному довелося бачити більше поганих. Як і раніше, говорилося, що «у кімнатах панує брудний мат, чиститься взуття, плюють на підлогу. І найстрашніше, що це не випадковість, що це вже звичка»⁴⁸⁹. Під час обстеження кімнат Артемівського будинку пролетстуду, деякі справляли враження «що тут відбувся погром чи пожежа. Підлога брудна, незаметена. На столі ворохи скибок і недоїдків хліба, пляшки з під кефіру, ворохи паперу... Лунає безперестанний мат...»⁴⁹⁰. У такому хаосі деякі студенти навіть не помітили комісію — грали у карти.

Поганий санітарний стан відзначався навіть у новозбудованих гуртожитках, таких як відомий Гігант, де мешкало 465 чоловік і який був мрією чи не кожного студента. Тож, щоб навести порядки, тут у вересні 1934 р. до кожного поверху прикріпили старосту-комсомольця, випускали бюлетені, а при підведенні результатів конкурсу профорганізація обіцяла навіть видати премію — 1500 руб. за кращі кімнати, але не дала. Довелося виділити кошти на премії із тих 10000 руб., що передбачалися на обладнання⁴⁹¹.

До середини 1930-х рр. підтримувати порядок було проблематично через холод в кімнатах, відсутність води, невлаштованість територій. Так, в одному з кращих студентських гуртожитків Харкова — «Толкачівці», вода у трубах замерзла і полопались радіатори: «Туляться студенти в холодних кімнатах, не вмиваючись біжать в інститут, сплять взуті та одягнені». Дирекція Інституту підпрофосвіти вимушена була надати всім студентам I, II і III курсів відпустку, залишитися мали право лише емігранти та вихованці дитячих будинків⁴⁹². Така ж картина спостерігалась і в Києві. Наприклад, у гуртожитку агропедагогічного інституту не топилося з осені, тому студенти, щоб обігрітися, палили в кімнатах примуси. Тепла від них було небагато, а дихати — важко. Через відсутність води для споживання брали воду з ям⁴⁹³. Студенти багатьох навчальних закладів

скаржилися П. Постишеву на нестерпні умови життя, наприклад, шеститисячники Красноградського агротехнікуму 26 лютого 1935 р. писали, що вони «не мають можливості відвідувати баню, кіно. Білизна переться не регулярно, нічим платити. Декілька декад не міняємо білизну. Простині, наволочки по місяцях не перуть, а коли віддаємо в стірку, спимо на голих матрацах. Студентські гуртожитки обкрадаються ворами. Вурки часто на вулицях оббирають студентів, ріжуть пальто тих, хто обороняється від нападу. Крадуть в роздягальнях пальто, фуражки, шапки»⁴⁹⁴. Багато гуртожитків до кінця десятиліття не відповідали найелементарнішим вимогам: у 1937 р. студентів Харківського інституту інженерів транспорту заїдали клопи, не проводилася дезинфекція, через відсутність води доводилося умиватись в інститутах⁴⁹⁵. А в гуртожитку Одеського індустріального інституту на вул. Островидова була відсутня вода, не працювала каналізація, більшу частину часу студентам доводилося навчатися при газовому освітленні⁴⁹⁶.

В інших, завдяки організації громадськості для вирішення проблеми, вдалося добитися покращення життя і навіть очистити двори від сміття. Студенти Харківського медичного інституту висадили 3000 дерев на подвір'ї гуртожитку, розбили клумби, а також провели водопровід по вул. Пушкінській⁴⁹⁷. Правління Київського хіміко-технологічного інституту харчової промисловості повідомляло, що в новому гуртожитку місця вистачало всім бажаючим, на кожного студента доводилось по 5 кв. м. «При гуртожитку є дизенфікаційна камера, душеві і прачечна, кожному студенту видається повний комплект білизни, в тому числі два простирадла на людину. Постіль міняється раз на декаду. Столами, стільцями, тумбочками в основному забезпечені»⁴⁹⁸. Про відносно налагодження побутових умов у середині 1930-х рр. звітували й інші ВНЗ⁴⁹⁹. А повідомлення на зразок: «У гуртожитку Дніпропетровського гірничого інституту в багатьох кімнатах немає радіо, занавісок на вікнах, немає навіть графінів для води»⁵⁰⁰ вже переносить акценти з житлової кризи на невирішення окремих побутових питань, з якими могла впоратися і сама молодь.

Багато студентів через нестачу місця в гуртожитках вимушені були жити на приватних квартирах. Оренду таких квартир виплачували ВНЗ, а також видавали ковдри, простирадла, наволочки⁵⁰¹. За домовленістю з інститутами господарі квартир зобов'язувалися забезпечити студентів пальним, освітленням. Проте досить часто ці умови не виконувалися і молодь не могла навчатися вечером, оскільки в кімнатах не було світла. Іншим доводилося жити в антисанітарних умовах, без меблів, чайників та інших необхідних речей⁵⁰².

У кінці десятиліття вдалося вирішити і питання оплати за користування гуртожитком, оскільки занепокоєння багатьох студентів викликала її різниця: в одних вираховувалося 10% стипендії, в інших — 4–5%, інколи сюди входила і плата за прання постільної білизни. З 1 вересня 1938 р. РНК СРСР встановив плату за користування гуртожитком в розмірі 7% від місячної стипендії. Одночасно було доручено Комітету у справах вищої школи розробити нові правила внутрішнього розпорядку в студентських гуртожитках⁵⁰³.

Закликала налагоджувати побут і періодика: «Ми хочемо бачити наш гуртожиток зразковим, а в зразковому гуртожитку мають жити лише по-справжньому, по-радянськи культурні люди»⁵⁰⁴. Пропонувалося вести найрі-

шучішу боротьбу зі всіма порушниками правил внутрішнього розпорядку, а особливо злісних притягувати до товариського суду, посилити охорону гуртожитків і не допускати вхід без перепусток.

Немає нічого дивного у тому, що в тяжких побутових умовах і при поганому харчуванні студенти відставали у вазі, були сутулуватими, у багатьох діагностувалися викривлення хребта, плоска грудна клітка, в'яла мускулатура, недостатня дихальна екскурсія грудної клітки. Медогляди виявляли такі явища у значної частини студентів, особливо в інститутах системи НКО, Наркоммісцепрому та Наркомзему⁵⁰⁵. Навіть поверховий огляд студентів Дніпропетровського медичного інституту виявив «надзвичайно сумну картину»: наприклад, на V курсі серед чоловіків відносно здорових виявилось 25,75%, а хворих — 74,25%. Серед жінок — 35% здорових і 65% хворих⁵⁰⁶. Чим старший курс, тим більшою була кількість студентів з розхитаним здоров'ям.

Щороку зростала кількість хворих на відкриту форму сухот. За даними Харківського студентського тубдиспансеру, у 1929 р. з 460 таких хворих 165 чоловік (36%) мали відкриту форму. Серед студентів Ніжинщини після медогляду 1929 р., було 75% хворих, серед них — 70% хворих на сухоти. У Лисичанському робітничому технікумі після медогляду з 110 чол. здоровим виявився лише 1 студент⁵⁰⁷. У Київському тубдиспансері у 1935 р. перебувало на обліку 1100 хворих на сухоти. З них 106 мали відкриту форму. Значна частина їх не була ізольована, жили в гуртожитках і на приватних квартирах. Так, студентки КДУ з відкритою формою сухот Лутай, Ткаченко, Луценко і Михайлівська харчувалися і жили разом з іншими в гуртожитку⁵⁰⁸. Хвороби, помножені на тісноту і бруд, створювали неможливі умови життя і роботи над покращенням якості життя. Тож неодноразово відзначалася відсутність чуйного, товариського ставлення до хворих.

Медогляд у Харківському будівельному інституті показав, що з 240 студентів курортного лікування потребували 95%, а 5% — будинків відпочинку. В той же час місць на курорти від ЦБ пролетстуду отримано було всього 37. У багатьох випадках студенти не могли використати надані їм курортні місця, оскільки їх не відпускали з занять. Так трапилося, наприклад, у Харківському електротехнічному інституті, де студентам було виділено 30 місць на курорти у січні місяці⁵⁰⁹. Внаслідок великої потреби в курортному лікуванні і обмеженої кількості місць, отримати путівку міг рідкий щасливий. Всюди відзначалося незадовільне ставлення до матеріально-побутових потреб студентства, що викликало обурення останніх. Так, коли студент Одеського індустріального інституту В.П. Семенюк захворів туберкульозом легень, він звернувся за допомогою у свій профком. Поставились до нього як і до багатьох інших — «бездушно-бюрократично». Протягом чотирьох місяців, з грудня 1935 р. по березень 1936 р. йому так і не забезпечили необхідного лікування, незважаючи на те, що можливість була. Лише коли він був при смерті, йому надали путівку в тубдиспансер. Та скористатися нею студент так і не зміг — 9 квітня 1936 р. він помер⁵¹⁰.

Медобслуговування студентів також не витримувало ніякої критики. Так, все студентство Харкова обслуговувала одна поліклініка, де завжди вистроювалися такі черги, що потрібно було чекати декілька днів, щоб потрапити на

прийом до лікаря. Медпункти також були перевантажені⁵¹¹. Лікарі били на сполох, що ніхто не враховує, як «розкрадається здоров'я студентів і як використовуються навіть ті наймінімальніші кошти, що їх дається на ремонтування здоров'я студентства»⁵¹². У 1930 р. Наркомос планував надати на курортно — санітарну допомогу 120 тис. руб., та знову скоротив до 100 тис., це в той час, коли прийом значно збільшився. Та й ці мінімальні кошти досить часто використовувалися в інститутах не за призначенням.

9. «Краще бути бідним студентом XX століття, ніж боярином XV!»

Разючі контрасти 1930-х рр., «фасад і чорний хід, слово і діло, те, що прославлялося в газетах і те, що ми бачили в реальному житті»⁵¹³, звичайно, не могли не позначитися на житті молоді. З одного боку, це було життя в постійній психологічній напрузі, «під вічним страхом», в атмосфері підозр, «недовіри, наклепів, нацьковування одних на одних», що, за словами С. Крижанівського, нагадувало кримінальну дію. Студенти відверто про політику не говорили «не тому, що боялися один одного, а тому, що сама собою склалася така норма — навіть в задушевних бесідах. Ми були впевнені: є речі, що не підлягають обговоренню... Але підтекст існує не лише в літературі, в мистецтві — він є і в повсякденному людському спілкуванні»⁵¹⁴.

Якщо до цього, морального боку, додати жорсткі умови існування, у підсумку мав би вийти суцільний морок. Та все ж молодість брала своє і знаходила вихід із страшної буденності: хтось після отримання стипендії дозволяв собі деяку розкіш, виконуючи щомісячний ритуал: «Спершу — до кондитерської на Сумській. Купуємо по коробочці какао «Золотой якорь» і по двісті грамів цукерок «Червоний мак». Потім — до гастроному по пляшечку виноградного соку (якщо є!), який п'ється дома з манюньою чарочки. Тоді — з'їсти пиріжок у крамничці поряд. На цьому бенкет кінчався»⁵¹⁵. Інші відвідували різноманітні вечори і вечірки, популярні того часу літгуртки, семінари, збори: «З якоюсь жадобою кидалися ми на всілякі цікаві лекції, зустрічі, літературні вечори. Принагідно самі декламували таких поетів як В. Маяковський, В. Чумак, В. Сосюра, О. Влизько, «ніспровергали» літературні авторитети...», — згадував Ю. Кобилецький⁵¹⁶. Дехто умудрявся при цьому навчатись у декількох інститутах. Встигали закохуватися і дзвеніти склом на студентських бенкетах⁵¹⁷. «Що для нас важливіше: комсомол чи?.. Звичайно, футбол, але признатися в цьому ми не могли. Не можна! Думай, що завгодно, а говори, що потрібно. Практично з пелюшок ми жили в казармі і так просякнулись казарменним духом, що в собі його не відчували...»⁵¹⁸. Із розмов зі студентами випливало (1937 р.), що багато з них не читали художню літературу, не відвідували кіно, театри, «цим ніхто не цікавиться»⁵¹⁹. Та категорично стверджувати це не можна, спогади говорять про те, що і читали, і ходили в музеї, на концерти, спектаклі, відвідували оперу чи балет, які більшість навіть не розуміла: «Якось я наважився піти подивитися балет, заліз на гальорку, і виспався там добре, аж поки мене не збудив служник, що прибирав після закінчення вистави. Для мене було не тільки незрозумілим, а й дивним, що у незвичному для мене одязі напівоголені (як на мій погляд) дівчата і такі ж чудернацькі хлопці стрибають мовчки під музику на сцені.

Я такого зроду не бачив і музики такої не чув. Хлопці реготались, коли я розказував про цю оказію. Красу класичної музики ми зрозуміли потім, але мушу признатися, що ми її не сприймали серцем, хоча окремі арії з популярних опер полюбили й співали»⁵²⁰. Стосовно кіно, то воно і все, пов'язане з ним, захоплювало молодь: «Крім зарплати, вабила і сама атмосфера кіномистецтва, оповитого в ту пору для нас серпанком романтичної чарівності, утаємниченої, просто таки незбагненої притягальної сили»⁵²¹. А якщо і не ходили в кіно, то лише з причини відсутності «фіті-міті», тобто грошей, принаймні, так писав у листі (14 вересня 1934 р.) до свого друга О. Юренка у студентські роки наш відомий письменник О. Гончар⁵²². Вигідно відрізнялися в цьому плані ті інститути, які мали свої кінопересувки, як Сумський педагогічний⁵²³. Взагалі ж інститути у звітах полюбляли хвалитися всілякими організованими культпоходами, диспутиами, та студенти в той же час говорили про надання їм можливості самим ходити в театри, поза колективом. Цікаво, що у стенограмах комсомольських нарад, коли комсорги звітували про різні пільги для студентів, наприклад, про пільгові квитки до театрів чи кіно, записувалися репліки з місця, що це право ніде не реалізовано⁵²⁴.

У переважної більшості студентів 1930-х, якщо не враховувати їхньої молодості, особливих приводів для радощів не було, та все ж вони, як М. Кульчицький, стверджували, що найщасливіші: «Я живу, — говорив він, — в найщасливіший час. Краще бути бідним студентом двадцятого століття, ніж боярином п'ятнадцятого!»⁵²⁵. І це при репресованому батькові, при страшній бідності.

Стосовно поведінки відзначалося (1933 р.), що «елементарна культура в вишах і гуртожитках відсутня. Студенти, як і десять років тому, сидять в аудиторіях під час занять в шапках, пальто, сидять на столах, курять, плюють, тощо. В гуртожитках лежать на ліжках в чоботях, кидають окурки куди попало...»⁵²⁶. Деякі студенти спочатку не витримували неохайності інших, їх дивувало, що можна запльовувати підлогу, невбирати ліжок, обурювало, що дехто може цілодобово спати, годинами грати на інструментах чи в доміно, не випускаючи цигарки з зубів. Спочатку вони намагалися боротися з брудом, павутинням, побутовою анархією, та перші пориви згасали, «вдарившись об стіну загальної байдужості своїх товаришів»⁵²⁷. Тож одна частина починала миритися з цими ненормальними умовами, решта намагалася знайти інші помешкання. Як повідомляв «Студент Прикордоння», за два тижні 11% студентів I курсу Кам'янець-Подільського хімінституту, мешканців гуртожитку, втекли на приватні квартири⁵²⁸. Не виключенням були і матюки: «Живе в кімнаті дев'ять чоловік, дев'ять молодців стосовно матюків. Щодо добірної, вишуканої лайки, їхній лексикон був незрівнянний і посідав перше місце»⁵²⁹. На зауваження традиційно у таких випадках відповідали: «Ми з походження пролетарі, а не якісь там інтелігенти, щоб нам і вилятися як слід не можна було». В окремих випадках за це можна було поплатитися навчанням, наприклад, студента IV курсу робітфаку Харківського інституту організації територій Хайбетова виключили без права вступу протягом п'яти років до ВНЗ саме за те, що лаявся і бився в стінах інституту⁵³⁰.

Та найбільше турбували владу сумісні вечірки «людей з гарним минулим» та пролетарського студентства, що кваліфікувалися як «клясова боротьба, як бажання клясового ворога розкласти комсомольські та партійні ряди». Та ще коли на них співали «міщанських пісень» про те, що «жизнь дана для любви» та грали в розповсюджену тоді «бутилочку»⁵³¹. Партієць і вечірка з фокстротом вважалися речами несумісними, проте це явище було звичним, а в осередку Київського художнього інституту, наприклад, їх влаштовували з дозволу профкому⁵³².

Занепокоєння викликали факти розповсюдження серед студентів альбомів з занепадницькими віршами, «контрреволюційне» розшифрування аббревіатури «ВКП(б)», влаштування танців у гуртожитку Кіровського кооперативного технікуму випускниками напередодні поховання С. Кірова, у той час, коли «багато комсомольців не можуть відповісти на елементарні питання, наприклад: «В якій організації перебував убивця Кірова — Ніколаєв?»»⁵³³. В одних випадках аналогічні факти ставали відомими завдяки пильним громадянам, та по можливості правління намагалися їх замовчувати, щоб уникнути політичної оцінки та шквалу критики, а то й жорсткіших мір.

Та все ж навіть на тлі тьмяних полотнищ дійсності молодь знаходила привід повеселитися. Незважаючи на небезпеку виключення із інститутів, продовжували відзначатися релігійні свята. Увечері 6 січня 1929 р. загіг «легкої кінноти» в одній із кімнат будинку пролетарського студентства на Толкачівці виявив різдвяну вечірку, організовану групою студентів різних ВНЗ Харкова, у тому числі і комсомольцями. Були приготовані відповідні страви, та найбільше хвилювало те, що оздоблення різдвяної куті взяла на себе комсомолка Жадан⁵³⁴. Студкор повідомляв, що цей випадок був не поодиноким виявом «міщансько-обивательської ідеології». Збори профкому Харківського ІНО також засудили різдвяну вечірку і клопоталися, щоб її організаторів виключили з вишу⁵³⁵. З Вінницького інституту соцвиху повідомляли про те, що студентка Я. Шмідт «ходила до костюлу, хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу»⁵³⁶. Коли серед студентів Харківського сільськогосподарського інституту почали брати підписи про закриття української автокефальної церкви й Миколаївського собору, студентка 4 курсу В. Пахомова, донька професора Харківського ветеринарного інституту, відмовилася дати підпис, заявляючи: «Я віруюча, підпису не даватиму. Кого обходить, у що я вірю? Ви, студенти, не маєте права копатися в моїй душі»⁵³⁷. За відкритий прояв віри в Бога, наприклад, носіння хрестика, влаштовувалися обговорення на загальних зборах, приймалися резолюції, в яких «студентська маса» вимагала звільнити віруючих із лав пролетарського студентства.

У свята групи товаришували між собою студентів влаштовували «вечірки». Б. Красовицький писав, що це не були бенкети. «Стіл завжди був надзвичайно скромним, і горілки на ньому, як правило, не було. За звичай ми обмежувалися пляшкою портвейну. Танцювали під патефон модне тоді танго, грали в «слова», «хустинку», «спорчений телефон». Інколи ставали в кружок, в центрі якого розкручували лежачу на підлозі пляшку, і той, проти кого зупинялася її шийка, мусив був цілуватися з тим, хто розкрутив пляшку. Особливо весело такі вечірки проходили під Новий рік. Повертаючись додому, ми юрбою

висипали на вулицю, грали в сніжки, штовхали один одного в кучугури снігу, звенів голосний, заразний сміх»⁵³⁸.

Досить популярною серед студентів була пісня на слова С. Єсеніна «Ты жива еще, моя старушка» та «різна занепадницька пісенна «продукція» зде-класованого елемента, як наприклад: Ах, все равно моя жизнь теперь пропащая...», або «Стаканчики граненые упали со стола...»⁵³⁹. О. Буревій писала, що «міщанська сентиментальність захопила студентів, комсомольців, комуністів у всіх гуртожитках і коридорах університету. З'явилися гітари і циганські, надсадні романси»⁵⁴⁰.

В інститутах також відбувалися факультетські чи загальні вечори самодіяльності та інші заходи. Позашкільна робота була розвиненою в низці інститутів, наприклад, Сумський педагогічний інститут мав два хорових гуртка, духовий і струнний оркестри, там було радіофіковано інститут і гуртожиток, завдяки власному трансляційному вузлу випускалася раз на тиждень радіо-газета⁵⁴¹. Проте навіть Наркомат освіти не давав ніяких вказівок вишам щодо позашкільної роботи, тож гурткова робота проводилася виключно з ініціативи інститутів, не існувало обміну досвідом такої роботи⁵⁴². Тому у концертній залі Харківського університету, де відбувалися концерти піаністів, скрипалів, співаків чи зустрічі з відомими на всю країну героями, проходили і виступи самодіяльності студентів університету. Величезний успіх мала студентка літературного факультету Дебора Фіеклер: «Вона співала романси Морфессі і Вертинського:

Наша мама ушла с новым папой

И остались мы дома одни...»⁵⁴³.

Звичайно ж, в численних дописах ганьбилися композитори і поети за те, що «багатотисячне студентство ще й досі не має своєї студентської пісні, що відбивала б його життя, його прагнення», ставилося завдання «створити студентські пісні бадьорі, співзвучні нашій добі, що закликали б до навчання, до боротьби, які б витравили ці занепадницькі «декласовані» пісні, що й досі живуть у лавах нашого студентства»⁵⁴⁴.

Та дійсність тридцятих була настільки безплідною, сірою і безрадісною, що «навіть не могла слугувати матеріалом для простих хорових пісень»⁵⁴⁵. Тому в нових піснях посилено реставрувалися старі революційні мотиви, романтика громадянської війни, якою намагалися прикрити сіру повсякденність.

Крім того, того часу молодь почала все активніше займатися воєнізованим спортом. Фізкультура ввійшла повноправною дисципліною до навчальних планів і програм вишів, оскільки майбутні спеціалісти повинні бути сильними, ловкими, швидкими, виносливими, кмітливими, мужніми. Молода людина мала виходити з інституту не лише із знаннями, але і фізично загартованим бійцем, який готовий в будь-яку хвилину стати на захист своєї батьківщини⁵⁴⁶. З березня 1931 р. було введено комплекс ГПО першого ступеня, а з грудня 1932 р. — другого. Але «у вишах практично немає комсомольців, які склали воєннотехнічний екзамен, незначна кількість ворошиловських стрільків і значківців. Вишівська молодь фізкультуру не поважає», — говорилося у звітах⁵⁴⁷. Фактично фізкультура проходила в інститутах формально. Часи відводилися, але заняття «проходять безобразно. Якесь шагистика і все». Більшість студентів їх просто не

відвідувала, не вівся облік на заняттях. Ті ж, що приходили, займалися чим завгодно, тільки не фізкультурою: розмовляли, готувалися до інших лекцій. На 1935 р. 74,8% студентів низки навчальних закладів не мали ніякого відношення до фізкультури. В змаганнях брали участь лише 2,5% студентів⁵⁴⁸.

Тому, незважаючи на популярність комплексу ГПО, студентство було недостатньо охоплено складенням нормативів на значок. Значкістів другого ступеню ГПО в інститутах взагалі було зовсім мало⁵⁴⁹. Спартакіада, проведена у Києві 1935 р. з нагоди закінчення навчання показала, що фізкультурна робота в вишах поставлена ще незадовільно, хоч на ній і були побиті деякі рекорди. Так, студентка будівельного інституту Граужіс з бігу на 100 метрів прийшла першою за 13,8 секунд, а в стрибку в висоту з розбігу взята першість — 1 м 40 см⁵⁵⁰. Студенти, які склали нормативи комплексу другого ступеню, були героями, їх знали, про них писалося в пресі. Так, Всесоюзний студентський часопис повідомляв, що у Харківському електротехнічному інституті вже влітку 1935 р. було шість таких значкістів: «Оганьян, мав всеукраїнський рекорд бігу стайерною дистанцією 10000 м.; Лазня — бігун і першорозрядник Харкова по боксу, Харченко — плавець і кидання гранати, гімнастка Сидорова — перша жінка в Україні, яка отримала значок ГПО 2-го ступеня»⁵⁵¹.

Проте у середньому 20% студентів індустриальних ВНЗ за станом здоров'я не могли бути допущені до складання норм на значок «ГПО», а по окремих вишах цей показник був вищий. Наприклад, у Київському індустриальному інституті він становив 30%, у КДУ — 39%, у Польському педінституті — 42,2%, у Меліоративному інституті — 35,9%, у Шкіряному інституті — 38,7%⁵⁵².

З 1935 р. почали проводитися студентські свята, присвячені закінченню навчального року, ставши з того часу традиційними. Постановою ЦК КП(б)У обкоми, райкоми та міськкоми зобов'язані були у термін з 29 червня по 1 липня 1935 р. у всіх містах України провести загальноміські і загальновузівські студентські свята, основним завданням яких було «показати досягнення навчальних закладів в академічній і політико-виховній роботі, художній, військовій і фізкультурній самодіяльності»⁵⁵³. Кращих ударників навчання пропонувалося преміювати (головним чином речами — костюмами, білизною, взуттям).

У більшості міст студентські свята пройшли організовано, підготовлено, за участю широких мас студентства. Основним у цих святах були масові студентські вечори у всіх ВНЗ з преміюванням ударників і концертами. У великих вузівських центрах відбулися справжні дійства. У Дніпропетровську, наприклад, 30 червня студенти взяли участь у фізкультурному параді, для чого була підготовлена колона фізкультурників у 2000 чоловік. Наступного дня відбулося загальноміське свято в парку Шевченка за участю міських театрів, художньої самодіяльності інститутів, масове гуляння на Дніпрі, катання на човнах (300 човнів, всі моторки, кілька десятків «дубів»), вогняна пантоміма на воді⁵⁵⁴.

У Києві в святкуванні взяли участь близько 20 000 студентів, педагогів, професорів та представників різних підприємств. Було проведено спартакіаду, катання на човнах. Київський індустриальний та хімікомтехнологічний харчової промисловості інститут організували велопробіг Київ–Москва з рапортом Сталіну, ЦК ВЛКСМ та всесоюзному комітету змагання вишів та технікумів про підсумки учбового року. 35 студентів Одеси також влаштували велопробіг до Києва і Москви з рапортом Сталіну, Косіору, Постишеву та Андрєєву⁵⁵⁵.

З нагоди свята безкоштовно надавались для студентів всі парки, стадіони, водні станції, для них організовувалися концерти, спектаклі, кіносеанси і масові гуляння. Близько 5 000 студентів Дніпропетровська, 7000 студентів Києва безкоштовно відвідали кіно, театри. Влада була задоволена — у більшості міст, зокрема в Харкові, Вінниці, Сталіно, студентські свята пройшли гарно, незважаючи на поспішність у підготовці.

Таким чином, студентське життя було надзвичайно контрастним, воно також мало свій «фасад» і «чорний хід». На поверхні — величезні портрети Сталіна, театралізовані і спортивні шоу під звуки маршів — наочне втілення «щасливого» і «забезпеченого» життя надзвичайно вдячної молоді: «Ми вірили в Сталіна, якого тоді прославляли в віршах і піснях, про кого писали газети, чії очі на нас дивилися з багатьох тисяч портретів»⁵⁵⁶. І це не дивно: партія і уряд дуже турбувалися про той фасад — герої, стаханівці, ударники були живим прикладом успіху соціалістичного поступу. Їм діставалася вся увага і турбота, їм створювалися пристойні матеріальні умови для навчання. На них повинні були рівнятися тисячі інших, яких серйозна реальність нерідко примушувала бодай замислитися над контрастами, бо «щодня відбувалися дивні, незрозумілі, трагічні події»⁵⁵⁷. Конкретні страждання розгублених, вічно голодних, психологічно подавлених людей, колізії між окремими особистостями та оточенням, в розрахунок не бралися. Не важливо, що в дійсності доводилося по декілька днів бути без обіду, а про вечерю навіть і не мріяти, важливо, що отримали можливість навчатися, тож особисте щастя повинно було вимірюватися, за словами В.Маяковського, ростом багатства і сили республіки. І слова студентської поезії переконували молодь саме в цьому:

Тряхни курчавой головою,
Взгляни на край родной.
Ну кто, скажи, товариш мой,
Счастливей нас с тобой?⁵⁵⁸

¹ Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. — К., 1967. — С. 159.

² Квакин А.В., Постников Е.С. Завоевание высшей школы. Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 — конец 1930-х годов). — М., 2009. — С. 417.

³ Державний архів Одеської області (Далі — ДАОО). — Ф. 1593. — Оп. 1. — Спр. 725. — Арк. 1.

⁴ Там само.

⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 12.

⁶ Народна освіта України. Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр. — Харків, 1931. — С. 26.

⁷ ДАОО. — Ф. 1593. — Оп. 1. — Спр. 725. — Арк. 146.

⁸ Попов К. Вопросы подготовки научной смены // Революция и культура. — 1929. — № 17. — С. 7.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8797. — Арк. 217.

¹⁰ Там само. — Арк. 203–204.

¹¹ Там само. — Арк. 202.

¹² Відрізати ворогові шлях до вишу // Студент революції. — 1930. — № 14. — С. 33.
Підпис: Янчук.

¹³ У відповідності до постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 10.07.1931 р. «Про роботу технічного персоналу» діти інженерно-технічних працівників при вступі до ВНЗ отримували рівні права з дітьми промислових робітників.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 331. — Арк. 45.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 64.

¹⁶ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 76, 77.

¹⁷ Вища школа Української РСР за 50 років. — С. 195.

¹⁸ Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму. 1917–1937 рр. — Харків, 1974. — С. 49.

¹⁹ ДАХО. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 79; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 168.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 166.

²¹ Там само — Спр. 6222. — Арк. 54.

²² Там само — Арк. 70.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 28.

²⁴ Там само. — Арк. 6.

²⁵ Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. — К., 1940. — С. 50.

²⁶ ДАХО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 76.

²⁷ Григоренко П.Г. Спогади. — К., 2007. — С. 85.

²⁸ Набір провели успішно // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 24. Підпис: Л.

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637 — Арк. 12.

³⁰ Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 355.

³¹ На порозі нового навчального року// Студент революції. — 1932. — № 27. — С. 12. Підпис: П. Ін-й.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 54.

³³ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1266. — Арк. 54.

³⁴ Там само. — Арк. 35.

³⁵ Там само. — Спр. 6451. — Арк. 212.

³⁶ Там само. — Арк. 226.

³⁷ Там само. — Арк. 237.

³⁸ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 8.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 233–234.

⁴¹ Там само. — Спр. 7096. — Арк. 37.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 7, 9.

⁴⁴ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 70.

⁴⁵ Там само. — Спр. 6451. — Арк. 166.

⁴⁶ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 39.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. — Арк. 34.

⁴⁹ Збірник наказів Народного комісаріату освіти. — 1936. — № 2. — С. 2.

⁵⁰ Смирнова Т.М. «Сын за отца не отвечает». Проблемы адаптации детей «социально-чуждых элементов» в послереволюционном обществе (1917–1936 годы) // Россия в XX веке. Люди, идеи, власть. — М., 2002. — С. 191.

⁵¹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — К., 1983. — С. 170.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1736. — Арк. 266.

⁵³ Та само.

⁵⁴ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 134–135.

⁵⁵ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 170.

-
- ⁵⁶ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 138.
- ⁵⁷ На городи! // Студент революції. — 1931. — № 24. — С. 30. Підпис: І. Кирилук.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 111.
- ⁵⁹ Там само. — Арк. 3.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 39. — Арк. 9.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 10.
- ⁶⁵ ДАХО. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 62.
- ⁶⁶ Харківський університет очима колишніх студентів. Любов Дражевська (1928–29, 1933–35) // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262.
- ⁶⁷ Лубенці знайшли основну ланку // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 3. Підпис: Добровільна.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Рапортуємо наслідками бойової роботи // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 4.
- ⁷⁰ Волошина С. Визнати помилки — виправити хиби // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 5–6.
- ⁷¹ Дезертири зазнали поразки // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 3.
- ⁷² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 331. — Арк. 28.
- ⁷³ Єлінов І.М. Нариси з історії Національного гірничого університету. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 61–62.
- ⁷⁴ Терук В. Машкару зірвано // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 32.
- ⁷⁵ Р-к К. На соціалістичні лани рушайте! // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 2–3.
- ⁷⁶ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 96.
- ⁷⁷ Дражевська Л. (1928–29, 1933–35) // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 262.
- ⁷⁸ Шуйський І.В., Полянецький В.А. Голодомор у першій столиці. — Харків, 2008. — С. 86.
- ⁷⁹ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 157.
- ⁸⁰ Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.
- ⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 110.
- ⁸² Там само. — Спр. 4637. — Арк. 63.
- ⁸³ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 100.
- ⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 88.
- ⁸⁵ Там само. — Арк. 84.
- ⁸⁶ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 122.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 25.
- ⁸⁸ Гольберг М. Так начинали жити стихом... // Кульчицький М. Вмєсто счастья. — Харьков, 1991. — С. 136.
- ⁸⁹ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 93.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 18–19.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 19.
- ⁹² Там само. — Спр. 5558. — Арк. 95.
- ⁹³ Там само. — Арк. 102–103.
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 20.
- ⁹⁵ Виходьте з замкненого кола! // Студент революції. — 1932. — № 29–30. — С. 21. Підпис: М. Медівка.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 20.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 42.

- ⁹⁸ Там само. — Арк. 43.
- ⁹⁹ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 26.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 27.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 88.
- ¹⁰² Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 20.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.
- ¹⁰⁴ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 129.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Сигнал усім вишам // Студент революції. — 1932. — № 22. — С. 19.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 129.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 42.
- ¹⁰⁹ ДАХО. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 6222. — Арк. 101.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.
- ¹¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10528. — Арк. 165.
- ¹¹² Старий студент // Червоний перець. — 1930. — № 6. — С. 2.
- ¹¹³ Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 3.
- ¹¹⁴ Київські виші в виконанні постанов листопадового пленуму // Студент революції. — 1930. — № 14. — С. 14. Підпис: В. Рикліс.
- ¹¹⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — Харків, 1932. — С. 309.
- ¹¹⁶ Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 3.
- ¹¹⁷ Приймають робітників — випускають «інших» // Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 72.
- ¹¹⁸ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 87.
- ¹¹⁹ Харківський університет очима колишніх студентів. Любов Дражевська (1928–29, 1933–36) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 263.
- ¹²⁰ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 89–90.
- ¹²¹ Любітов С. Перші тисячники // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 18.
- ¹²² Красовицкий Б.М. Воспоминания. — Харьков, 2008. — С. 132.
- ¹²³ Любітов С. Перші тисячники // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 18.
- ¹²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 16.
- ¹²⁵ Самойлов Д. Кульчицкий и пятеро // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 225.
- ¹²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 6.
- ¹²⁷ Мільйон годин, украдених у п'ятирічки // Студент революції. — 1931. — № 27. — С. 13.
- ¹²⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 74; Спр. 65. — Арк. 136.
- ¹²⁹ Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 4–5.
- ¹³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 23.
- ¹³¹ Жандарі в профкомі // Студент революції. — 1932. — № 1. — С. 33.
- ¹³² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1012. — Арк. 7–8.
- ¹³³ Бурлаков Я. Контрреволюціонер в лавах партії // Студент революції. — 1930. — № 8. — С. 9.
- ¹³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 6.
- ¹³⁵ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 62.
- ¹³⁶ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 123.
- ¹³⁷ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 91.
- ¹³⁸ Гузман И. После конференции // Советское студенчество. — 1937. — № 9. — С. 40.
- ¹³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 81–81 зв.
- ¹⁴⁰ Леонтьев А. Человекопредметы // Советское студенчество. — 1937. — № 9. — С. 41.
- ¹⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 4.

- ¹⁴² Второе задание Марии Демченко // Советское студенчество. — 1936. — № 2–3. — С. 73. Підпис: М. Давыдов.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ Гольберг М. Так начинали жить стихом... // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 138.
- ¹⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 16.
- ¹⁴⁶ Селеверстова Н. Студенчество эпохи сталинизма // Вестник высшей школы. — 1991. — № 3. — С. 65.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 12.
- ¹⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 6.
- ¹⁴⁹ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 130.
- ¹⁵⁰ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 92.
- ¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 6.
- ¹⁵² Там само. — Спр. 6222. — Арк. 134.
- ¹⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 119.
- ¹⁵⁴ Там само. — Спр. 4206. — Арк. 72.
- ¹⁵⁵ Неполадки «пускового періоду» тривають // Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 7. Підпис: Б. Тихий.
- ¹⁵⁶ Глазами студента 1929–1933 гг. // Университеты. — 2008. — № 2. — С. 39.
- ¹⁵⁷ Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 9. Підпис: Борисов.
- ¹⁵⁸ Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 45–46.
- ¹⁵⁹ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 169.
- ¹⁶⁰ Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 10. Підпис: Борисов.
- ¹⁶¹ Розв'язати всі творчі сили пролетарського студентства // Студент революції. — 1931. — № 24. — С. 16.
- ¹⁶² Я і без бригади добре встигаю // Студент революції. — 1932. — № 19–21. — С. 32. Підпис: С.Н.
- ¹⁶³ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 169.
- ¹⁶⁴ Кобилецкий Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 113.
- ¹⁶⁵ Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 26.
- ¹⁶⁶ Тіні Чайнова й Туган-Барановського в аудиторіях радянського ВИШу // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 20.
- ¹⁶⁷ Знаряддя калічення майбутніх фахівців // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 45. Підпис: Оява.
- ¹⁶⁸ Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 27.
- ¹⁶⁹ Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов // Студент революції. — 1926. — № 2. — С. 28.
- ¹⁷⁰ Мальц Ф. «Я викладаю реальні факти — марксизм тут ні до чого» // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 47.
- ¹⁷¹ Олійник С. Поет молодості // В ім'я добра — супроти зла. — К., 1977. — С. 54, 57.
- ¹⁷² Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 26.
- ¹⁷³ Рожков А. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Краснодар, 2002. — С. 284.
- ¹⁷⁴ Шевельов Ю. Я — мене — мені ... (і доокруги). — Харків-Нью-Йорк, 2001. — Т. 1. — С. 132.
- ¹⁷⁵ Глазами студента 1929–1933 гг. // Университеты. — 2008. — № 2. — С. 39.
- ¹⁷⁶ Кобилецкий Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 115.

¹⁷⁷ Неокласици — група українських поетів і письменників 1920-х рр. (М. Драй-Хмара, М. Зеров, Ю. Клен (О. Бургардт), М. Рильський, П. Філіпович), які відмежовувалися від так званої пролетарської культури, прагнучи наслідувати мистецтво минулих епох, віддаючи перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці.

¹⁷⁸ Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолец України. — 1929. — 14 лютого.

¹⁷⁹ Рябенко О.Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2010. — № 908: «Історія». — Вип. 42. — С. 157.

¹⁸⁰ Мосель Й. Опортуністичний прорив на двох факультетах // Студент революції. — 1930. — № 11. — С. 11–12; ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10556. — Арк. 3.

¹⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 120.

¹⁸² Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 126.

¹⁸³ Іспит скасовано, — усім зараховую // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 8–9.

Підпис: О.Б.

¹⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 6, 12.

¹⁸⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.

¹⁸⁶ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 2.

¹⁸⁷ Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 9. Підпис: Борисов.

¹⁸⁸ Ценципер Их. О неучах и «арапах» // Советское студенчество. — 1936. — № 7. — С. 35–37.

¹⁸⁹ ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 79.

¹⁹⁰ Шовкопляс Ю. Неприємності // Шовкопляс Ю. Студенти. — Харків, 1930. — С. 110.

¹⁹¹ Жорстока боротьба «китайцям» та «японцям» // Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 61.

¹⁹² Кириллов Г. Актуальные заметки // Советское студенчество. — 1938. — № 4. — С. 38.

¹⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 63.

¹⁹⁴ Хмара І. Відгук одного пострілу // Студент революції. — 1930. — № 1. — Арк. 32.

¹⁹⁵ Мироненко В. Ю. Шовкопляс. Студенти (збірка оповідань) // Студент революції. — 1930. — № 15. — С. 49.

¹⁹⁶ Потрібна деяка реформа // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 50. Підпис: Архип Боберський.

¹⁹⁷ Вища школа Української РСР за 50 років. — С. 217.

¹⁹⁸ Товарознавці, економісти, заготівельники... ХІРТ розпочав працювати по-новому // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 11. Підпис: Ол. Німан.

¹⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 166.

²⁰⁰ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 91.

²⁰¹ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 16.

²⁰² Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 6.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Виходьте з замкненого кола! // Студент революції. — 1932. — № 29–30. — С. 21.

Підпис: М. Медівка

²⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 48.

²⁰⁶ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 199.

²⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 48.

²⁰⁸ Там само. — Арк. 40.

²⁰⁹ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 199.

²¹⁰ Там само. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 100.

²¹¹ Там само. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 301.

²¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.

- ²¹³ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 103.
- ²¹⁴ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 171–173.
- ²¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 198.
- ²¹⁶ Там само. — Арк. 199.
- ²¹⁷ Правда. — 1936. — 24 червня. — С. 1.
- ²¹⁸ Квакин А.В., Постников Е.С. Завоевание высшей школы. Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 — конец 1930-х годов). — Москва, 2009. — С. 474.
- ²¹⁹ Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. — М., 1997. — С. 473.
- ²²⁰ Выходцева И.С. Концепт «свой — чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.). — Дис. ... канд. филол. наук. — Саратов, 2006. — С. 91.
- ²²¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10558. — Арк. 722 зв.
- ²²² Лирика 20-х г. (1917–1929). — М., 1975. — С. 523.
- ²²³ Хвильовий М. Я (Романтика) «Цвітові яблуні» // Хвильовий М. Я (Романтика). — К., 2008. — С. 59.
- ²²⁴ Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.
- ²²⁵ Выходцева И.С. Концепт «свой — чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.). — С. 107.
- ²²⁶ «Незаможниця» // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 30. Підпис: Гончар.
- ²²⁷ Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.
- ²²⁸ Рашиль А. Куркульські культпропи // Студент революції. — 1933. — № 2. — С. 10.
- ²²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 17.
- ²³⁰ Гольберг М. Так начинали жить стихом... // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 137–138.
- ²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 21.
- ²³² Там само. — Арк. 16.
- ²³³ Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 1.
- ²³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 12.
- ²³⁵ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 3. — Спр. 2767. — Конверт.
- ²³⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 33, 35.
- ²³⁷ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 223.
- ²³⁸ Там само. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 95.
- ²³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 3.
- ²⁴⁰ Троїцький В. За ідейність кадрів // Студент революції. — 1930. — № 6. — С. 20.
- ²⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1114. — Арк. 32.
- ²⁴² Там само.
- ²⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 906. — Арк. 31.
- ²⁴⁴ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 1. — Спр. 6174. — Арк. 20.
- ²⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 906. — Арк. 31.
- ²⁴⁶ Там само.
- ²⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 42. — Арк. 35.
- ²⁴⁸ Там само. — Арк. 36.
- ²⁴⁹ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 621. — Арк. 15, 22.
- ²⁵⁰ Там само. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 47.
- ²⁵¹ Там само. — Ф. Р-6452. — Оп. 3. — Спр. 3045. — Арк. 46; Оп. 5. — Спр. 825. — Арк. 10.
- ²⁵² Рябенко О.Л. На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті

роки) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2009. — № 852: «Історія». — Вип. 41. — С. 335.

²⁵³ Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. — Харків., 2007. — С. 10.

²⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 16.

²⁵⁵ Неокласики — група українських поетів і письменників 1920-х рр. (М. Драй-Хмара, М. Зеров, Ю. Клен (О. Бургардт), М. Рильський, П. Філіпович), які відмежовувалися від так званої пролетарської культури, прагнучи наслідувати мистецтво минулих епох, віддаючи перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці.

²⁵⁶ Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолець України. — 1929. — 14 лютого.

²⁵⁷ Сумний О. Студентство в культнаціональному будівництві // Студент революції. — 1930. — № 8. — С. 2.

²⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 3.

²⁵⁹ Оплесками «боряться» з правою ідеологією // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 35.

²⁶⁰ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 32–33.

²⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7096. — Арк. 15.

²⁶² ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Добровольский В. Ему бы жить и жить... // О Леве Лившице. Воспоминания друзей. — Харьков, 1998. — С. 19.

²⁶⁵ ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 79.

²⁶⁶ Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 30.

²⁶⁷ Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 5.

²⁶⁸ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 254.

²⁶⁹ Цит. за: Балаболиченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття // Київська старовина. — 2006. — № 5. — С. 139.

²⁷⁰ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 28–35.

²⁷¹ Дефі Ф. Замість некролога // К.П.І. Газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — № 80.

²⁷² Там само.

²⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 52. — Арк. 148.

²⁷⁴ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 28–35.

²⁷⁵ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — Харьков, 2008. — С. 133.

²⁷⁶ ДАХО. — Ф. П-2. — Оп. 1. — Спр. 622. — Арк. 94–95.

²⁷⁷ Комсомолец України. — 1929. — 19 лютого.

²⁷⁸ Комсомолец України. — 1929. — 17 грудня.

²⁷⁹ Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 49. — Підпис: О.К-н.

²⁸⁰ Підмогильний В. «З життя будинку» // Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. — К., 1991. — С. 235.

²⁸¹ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 161.

²⁸² Цит. за: Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России. — М., 2003. — С. 266.

²⁸³ Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // Комсомолец України. — 1929. — 16 січня; Вовка геть з комсомолу // Комсомолец України. — 1929. — 11 січня та ін.

²⁸⁴ Расв М. Таргани в шпарах // Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 32–33.

²⁸⁵ Рашпіль А. Куркульські культпропи // Студент революції. — 1933. — № 2. — С. 10.

²⁸⁶ Северський Н. Змова // Студент революції. — 1932. — № 1. — С. 32.

²⁸⁷ Орлов И.Б. Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность // Новый исторический вестник. — М., 2002. — № 1 (6). — С. 31.

- ²⁸⁸ Крижанівський С. Спогад і сповідь з XX століття. — К., 2002. — С. 19.
- ²⁸⁹ Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 20.
- ²⁹⁰ Бюлетень Народного Комісаріату освіти. — 1929. — № 6. — Ст. 65.
- ²⁹¹ Там само. — № 16. — Ст. 237.
- ²⁹² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 103.
- ²⁹³ ДАОО. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 576. — Арк. 2.
- ²⁹⁴ Вища школа Української РСР за 50 років. — С. 200.
- ²⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 316. — Арк. 49.
- ²⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 316. — Арк. 25.
- ²⁹⁷ ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 5.
- ²⁹⁸ Там само. — Арк. 17.
- ²⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 101; Спр. 1417. — Арк. 1.
- ³⁰⁰ Човба В. І кожен день — скалкою в серці // Рукопис. Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — К., 2004. — Т. 1. — С. 343.
- ³⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 410. — Арк. 126, 194.
- ³⁰² ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1-а. — Арк. 3-4.
- ³⁰³ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1-а. — Арк. 1.
- ³⁰⁴ Там само. — Спр. 1. — Арк. 37.
- ³⁰⁵ Там само.
- ³⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 410. — Арк. 67, 773.
- ³⁰⁷ Светов С. На захисті куркулєнків і попових доньок // Студент ерволюції. — 1930. — № 1. — С. 27-28.
- ³⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1736. — Арк. 210.
- ³⁰⁹ Там само. — Оп. 11. — Спр. 352. — Арк. 118.
- ³¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 352. — Арк. 114.
- ³¹¹ Шовкопляс Ю. Геній // Шовкопляс Ю. Студенти. — Харків, 1930. — С. 15.
- ³¹² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1012. — Арк. 7.
- ³¹³ Там само.
- ³¹⁴ Гончар О. Один рік і все життя // Рукопис. Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. — К., — Т. 1. — 2004. — С. 432.
- ³¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 81 зв.
- ³¹⁶ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 34.
- ³¹⁷ Там само. — Спр. 260. — Арк. 222.
- ³¹⁸ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 93.
- ³¹⁹ Крижанівський С. Спогад і сповідь з XX століття. — С. 20.
- ³²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10551. — Арк. 99.
- ³²¹ Підмогильний В. Місто. — Харків, 2005. — С. 113.
- ³²² Червоний технолог. — 1929. — 25 вересня.
- ³²³ Дражевська Л. (1928-29, 1933-35) // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1-2 (261-262). — С. 262.
- ³²⁴ Там само. — С. 263.
- ³²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 21.
- ³²⁶ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 172.
- ³²⁷ Постановление Пленума ЦК ВЛКСМ об ошибках, допущенных комсомольскими организациями при исключениях из комсомола, о формально — бюрократическом отношении к апелляциям исключенных из ВЛКСМ и о мерах по устранению этих недостатков // Советское студенчество. — 1938. — № 3. — С. 9 (6-11).
- ³²⁸ Гончар О. Щоденники. — Т. 2. — К., 2008. — С. 206.
- ³²⁹ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 153.
- ³³⁰ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Соловей (1936-1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1-2 (261-262) — С. 275.
- ³³¹ Советское студенчество. — 1937. — № 9. — С. 4.

- ³³² «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24.
- ³³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 14–17.
- ³³⁴ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 128–129.
- ³³⁵ Кобилицький Ю. Даль махне крилом. — С. 129.
- ³³⁶ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129–130.
- ³³⁷ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 5. — Спр. 884. — Арк. 13 зв.
- ³³⁸ Луконин М. Годы // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 210.
- ³³⁹ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 41.
- ³⁴⁰ Крижанівський С. Спогад і сповідь з XX століття. — С. 23–24.
- ³⁴¹ Н.І. Чому тане новий набір? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 14.
- ³⁴² Соціалістичне будівництво на Україні. В діаграмах та таблицях. Держвидав «Господарство України». — Табл. 28.
- ³⁴³ Зроблено не досить, треба зробити більше // Студент революції. — 1933. — № 6. — С. 6–8.
- ³⁴⁴ Вища школа України за 50 років. — С. 202.
- ³⁴⁵ Известия. — 1930. — 19 сентября.
- ³⁴⁶ Міжвідомча метушня і гнилі макарони // Студент революції. — 1932. — № 1. — Арк. 22. Підпис: В. Мироненко.
- ³⁴⁷ Стрибки цифр // Студент революції. — 1932. — № 16. — С. 26. Підпис: Д.
- ³⁴⁸ Студент революції. — 1931. — № 34. — С. 29.
- ³⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 76.
- ³⁵⁰ Там само. — Арк. 25.
- ³⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1012. — Арк. 8.
- ³⁵² Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 52.
- ³⁵³ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.
- ³⁵⁴ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 192.
- ³⁵⁵ Советское студенчество. — 1938. — № 5. — С. 83.
- ³⁵⁶ Хомяков П. Жалобы // Советское студенчество. — 1938. — № 5. — С. 45. (С. 45–46).
- ³⁵⁷ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 225.
- ³⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 15.
- ³⁵⁹ Волобуїв В. Там, де колись жив бог // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 50.
- ³⁶⁰ ДАХО. — Ф. Р-6452. — Оп. 2. — Спр. 88. — Арк. 412.
- ³⁶¹ Вища школа Української РСР за 50 років. — С. 203.
- ³⁶² Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 130.
- ³⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 123; Спр. 4637. — Арк. 44.
- ³⁶⁴ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129.
- ³⁶⁵ Човба В. І кожен день — скалкою в серці // Рукопис. Український альманах спогадів, щодеників, листів, документів, світлин. — С. 334.
- ³⁶⁶ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 131.
- ³⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 76.
- ³⁶⁸ Цит. за: Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — М., 2008. — С. 57.
- ³⁶⁹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 232.
- ³⁷⁰ Ляковский В. Снайпер сатиричного жанру // Спогади про Степана Олійника. — Одеса, 2002. — С. 156.
- ³⁷¹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 169.
- ³⁷² Я третьокурсник... // Комсомолец України. — 1929. — 23 березня. Підпис: Марков
- ³⁷³ Що цікавить Зіну з Інгоспу // Комсомолец України. — 1929. — 23 березня. Підпис: Белін.
- ³⁷⁴ Лисогорко І. Баядеркам // Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 47.

- ³⁷⁵ Відповідно до Постанови РНК УСРР від 3 листопада 1930 р.
³⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 44.
³⁷⁷ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.
³⁷⁸ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 32.
³⁷⁹ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24. Підпис: П. Озими́на.
³⁸⁰ Вонюча каша вимагає вихідного дня // Студент революції. — 1931. — № 27. — С. 21. Підпис: Андрух М.
³⁸¹ Годують? Ні, мабуть, глузують // Студент революції. — 1931. — № 27. — С. 21. Підпис: Холодний.
³⁸² Злочинні прибутки від сої // Студент революції. — 1932. — № 16. — С. 26. Підпис: О. Падалка.
³⁸³ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24. Підпис: П. Озими́на.
³⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 44.
³⁸⁵ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 132.
³⁸⁶ Злочинні прибутки від сої // Студент революції. — 1932. — № 16. — С. 26. Підпис: О. Падалка.
³⁸⁷ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 90.
³⁸⁸ Там само. — Спр. 74. — Арк. 132.
³⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 4.
³⁹⁰ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 63.
³⁹¹ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 69.
³⁹² Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.
³⁹³ Умови життя пролетарського студентства — жахливі // Комсомолец України. — 1929. — 4 квітня.
³⁹⁴ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 86.
³⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 69.
³⁹⁶ Там само. — Спр. 6641. — Арк. 15.
³⁹⁷ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 129.
³⁹⁸ Харчування студентів не налагоджено // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 16.
³⁹⁹ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24. Підпис: П. Озими́на.
⁴⁰⁰ На 1500 студентів — 40 мисок // Студент революції. — 1932. — № 4. — С. 33.
⁴⁰¹ Черги через ложки // Студент революції. — 1932. — № 19–21. — С. 30. Підпис: І. Дешко.
⁴⁰² ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 64.
⁴⁰³ Харківський університет очима колишніх студентів. Любов Дражевська (1928–29, 1933–36) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 263.
⁴⁰⁴ Крижанівський С. Спогад і сповідь з XX століття. — К., 2002. — С. 41.
⁴⁰⁵ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 25. Підпис: П. Озими́на.
⁴⁰⁶ Обід на вікні // Студент революції. — 1932. — № 31–32. — С. 26. Підпис: Долгополов, Огульчанський.
⁴⁰⁷ Шахраї з Одеси // Студент революції. — 1931. — № 35–36. — С. 31.
⁴⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 44.
⁴⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 318. — Арк. 14.
⁴¹⁰ Люди високого гарту. КЕІ в передових шерегах // Студент революції. — 1932. — № 36. — С. 12.
⁴¹¹ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24. Підпис: П. Озими́на.

- ⁴¹² ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 39.
- ⁴¹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 39. — Арк. 20.
- ⁴¹⁴ Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 15–16.
- ⁴¹⁵ Войник-Летичевський О. В Києві — метушня й бездіяльність // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 10–11.
- ⁴¹⁶ Рябов М. Зламати бюрократично-рвацький опір Сурсько-Литовської МТС // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 12–13.
- ⁴¹⁷ Войник-Летичевський О. В Києві — метушня й бездіяльність // Студент революції. — 1933. — № 7–8. — С. 10–11.
- ⁴¹⁸ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. Спр. 117. — Арк. 35.
- ⁴¹⁹ Там само.
- ⁴²⁰ Кушнар'ов Я. Остаточно добити відставання // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 15.
- ⁴²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 69.
- ⁴²² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 318. — Арк. 16.
- ⁴²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 154, 155.
- ⁴²⁴ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 25.
- ⁴²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 44.
- ⁴²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 318. — Арк. 19.
- ⁴²⁷ ДАХО. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 45.
- ⁴²⁸ Там само. — Спр. 115. — Арк. 105.
- ⁴²⁹ Там само. — Арк. 6, 36.
- ⁴³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 276–278.
- ⁴³¹ Там само. — Арк. 279.
- ⁴³² Там само. — Арк. 281–282.
- ⁴³³ Львов М. Навеки прав // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 206.
- ⁴³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 8.
- ⁴³⁵ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 224.
- ⁴³⁶ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Соловей (1936–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 277.
- ⁴³⁷ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129.
- ⁴³⁸ Львов М. Навеки прав // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 206.
- ⁴³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 23–24.
- ⁴⁴⁰ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 224.
- ⁴⁴¹ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Буревій (1939–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 269.
- ⁴⁴² Добровольский В. Ему бы жить и жить... // О Лева Лившице. Воспоминания друзей. — Харьков, 1998. — С. 20.
- ⁴⁴³ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Буревій (1939–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 269.
- ⁴⁴⁴ ЦДАГО У. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 17.
- ⁴⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 739. — Арк. 62.
- ⁴⁴⁶ Там само. — Арк. 66.
- ⁴⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Д. 10520. — Л. 155.
- ⁴⁴⁸ Григоренко П.Г. Спогади. — С. 87.
- ⁴⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 62.
- ⁴⁵⁰ 350 студентів без гуртожитку // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 23.
- Підпис: Студент.
- ⁴⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 743. — Арк. 47.
- ⁴⁵² Там само. — Оп. 7. — Спр. 961. — Арк. 20.
- ⁴⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 67.
- ⁴⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 57 зв.

- ⁴⁵⁵ Волобуїв В. Там, де колись жив бог // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 50.
⁴⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 739. — Арк. 67.
⁴⁵⁷ На вокзалі, під парканом, на горищі... Боротьба за гуртожиток триває // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 18. Підпис: Ол. Ковальчук.
⁴⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 743. — Арк. 32.
⁴⁵⁹ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 72.
⁴⁶⁰ Волобуїв В. Там, де колись жив бог // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 50.
⁴⁶¹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 127.
⁴⁶² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 5.
⁴⁶³ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 45.
⁴⁶⁴ Там само. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 101.
⁴⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154.
⁴⁶⁶ «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. — 1932. — № 34–35. — С. 24.
⁴⁶⁷ Н.І. Чому тане новий набір? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 15.
⁴⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 7.
⁴⁶⁹ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 237.
⁴⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 11.
⁴⁷¹ Там само. — Арк. 7.
⁴⁷² Там само. — Арк. 42.
⁴⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 67.
⁴⁷⁴ Там само. — Спр. 4637. — Арк. 63.
⁴⁷⁵ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 4.
⁴⁷⁶ До порядку тт з Дніпропетровського // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 27.
Підпис: Медівка С.
⁴⁷⁷ І-ко І. Через бездіяльність // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 26.
⁴⁷⁸ 350 студентів без гуртожитку // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 23.
Підпис: Студент.
⁴⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 4; Спр. 6222. — Арк. 68.
⁴⁸⁰ Там само. — Спр. 6222. — Арк. 68.
⁴⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 314. — Арк. 41.
⁴⁸² ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 96.
⁴⁸³ ДАЖО. — Ф. 412. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 8.
⁴⁸⁴ ДАЖО. — Ф. 412. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 11; ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 39.
⁴⁸⁵ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 78.
⁴⁸⁶ Там само. — Спр. 7. — Арк. 69.
⁴⁸⁷ Там само. — Спр. 13. — Арк. 84; Спр. 7. — Арк. 11.
⁴⁸⁸ ДАПО. — Ф. Ф-2118. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 103, 190.
⁴⁸⁹ Іль. Попередні підсумки конкурсу // К.П.І. Газета пролетарського студентства, про-
фесури
⁴⁹⁰ фесури службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — № 80. — 1 травня.
З життя Артемівського БПСу // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. Підпис:
А.І.
⁴⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 10.
⁴⁹² Ів. Б. Про директора та його кобилу // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 26.
⁴⁹³ Студент. Гріються над примусами // Студент революції. — 1933. — № 4. — С. 26.
⁴⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6641. — Арк. 23–24.
⁴⁹⁵ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 224.
⁴⁹⁶ Постановление секретариата ВЦСПС о работе профкома Одесского индустриального
института // Советское студенчество. — 1936. — № 9. — С. 56.
⁴⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 275.
⁴⁹⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6451. — Арк. 153.

- ⁴⁹⁹ Там само. — Арк. 155; Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 92
- ⁵⁰⁰ Сделать общежития образцовыми // Советское студенчество. — 1938. — № 10. — С. 41. Подпись: Б. Шибанов.
- ⁵⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 92.
- ⁵⁰² Борются за культуру в быту // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 54.
- Подпись: Д. Михайлов.
- ⁵⁰³ Единая оплата за общежитие // Советское студенчество. — 1938. — № 7. — С. 75.
- ⁵⁰⁴ Борются за культуру в быту // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 54.
- Подпись: Д. Михайлов.
- ⁵⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 228.
- ⁵⁰⁶ Літовченко Д. За здорове студентство у ВИШах // Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 44.
- ⁵⁰⁷ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 41.
- ⁵⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 188.
- ⁵⁰⁹ За оздоровчу кампанію не дбають... // Студент революції. — 1932. — № 16. — С. 33.
- ⁵¹⁰ Постановление секретариата ВЦСПС о работе профкома Одесского индустриального института // Советское студенчество. — 1936. — № 9. — С. 56.
- ⁵¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 46.
- ⁵¹² Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 42.
- ⁵¹³ Крижанівський С. Спогад і сповідь з XX століття. — С. 38.
- ⁵¹⁴ Добровольский В. Ему бы жить и жить... // О Лева Лившице. Воспоминания друзей. — Харьков, 1998. — С. 22.
- ⁵¹⁵ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Соловей (1936–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262). — С. 277.
- ⁵¹⁶ Кобилецкий Ю. Даль махне крилом. — С. 123.
- ⁵¹⁷ Наровчатова С. Михаил Кульчицкий // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Харьков, 1991. — С. 193 (181–195)
- ⁵¹⁸ Добровольский В. Ему бы жить и жить... // О Лева Лившице. Воспоминания друзей. — Харьков, 1998. — С. 18.
- ⁵¹⁹ ДАХО. — Ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 224.
- ⁵²⁰ Кобилецкий Ю. Даль махне крилом. — С. 123.
- ⁵²¹ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129.
- ⁵²² Гончар О. Листи. — К., 2008. — С. 14.
- ⁵²³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 100.
- ⁵²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 53.
- ⁵²⁵ Глазков Н. Мы из Харькова // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 196.
- ⁵²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6222. — Арк. 128.
- ⁵²⁷ За революцію в побуті, за студкомуні // Студент прикордоння. — 1929. — 18 грудня.
- ⁵²⁸ Там само.
- ⁵²⁹ З життя Артемівського БПСу // студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. Підпис: А.І.
- ⁵³⁰ ДАХО. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 56.
- ⁵³¹ Зрадники класової лінії // Студент революції. — 1931. — № 22–23. — Арк. 32. — Підпис: МА-УХ.
- ⁵³² Герф С. До підсумків перевірки вишівських осередків КП(б)У // студент революції. — 1930. — № 15. — С. 4.
- ⁵³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7096. — Арк. 71.
- ⁵³⁴ Зайченко В. «Механічні громадяни» у виші // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 47–48.
- ⁵³⁵ Іновець. — 1929. — 1 лютого.

-
- ⁵³⁶ Галерея ворогів // Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 27. Підпис: Д. Яблонський.
- ⁵³⁷ М.Рогинський. Оборонець автокефальної // студент революції. — 1930. — № 10. — С. 31.
- ⁵³⁸ Красовицкий Б.М. Воспоминания. — С. 142.
- ⁵³⁹ Дайош студентську пісню // Студент революції. — 1931. — № 34. — С. 21. Підпис: Б. Чернохліб.
- ⁵⁴⁰ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Буревій (1939–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262) — С. 268.
- ⁵⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 100.
- ⁵⁴² Там само.
- ⁵⁴³ Харківський університет очима колишніх студентів. Оксана Буревій (1939–1941) // Сучасність (Мюнхен). — 1982. — Ч. 1–2 (261–262) — С. 268.
- ⁵⁴⁴ Дайош студентську пісню // Студент революції. — 1931. — № 34. — С. 21. Підпис: Б. Чернохліб.
- ⁵⁴⁵ Маньков А.Г. Из дневника рядового человека // Звезда. — 1994. — № 2. — С. 143.
- ⁵⁴⁶ Стариков В. Новый комплекс «Готов к труду и обороне» // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 67.
- ⁵⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 45.
- ⁵⁴⁸ Там само. — Спр. 1079. — Арк. 229.
- ⁵⁴⁹ Стариков В. Новый комплекс «Готов к труду и обороне» // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 67.
- ⁵⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 152–153.
- ⁵⁵¹ Владимиров Ю. Аттестат физкультурной зрелости // Советское студенчество. — 1936. — № 2–3. — С. 95.
- ⁵⁵² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 228.
- ⁵⁵³ Там само. — Арк. 142.
- ⁵⁵⁴ Там само. — Арк. 152.
- ⁵⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 153.
- ⁵⁵⁶ Горелик П. Друг юности // Кульчицкий М. Вместо счастья. — С. 167.
- ⁵⁵⁷ Там само.
- ⁵⁵⁸ О счастье // Советское студенчество. — 1938. — № 9. — С. 53–54. Подпись: Студент Борис Серман.